

Kötülüğün Nispeti: Çelişik Görünümlü Nisâ 78-79. Âyetler Örneğinde Bir Değerlendirme
The Attribution of Evil: An Evaluation in the Context of the Ostensibly Contradictory Verses
78-79 of Surah An-Nisa

Ali Rıza GÜNEŞ

Dr, Milli Eğitim Bakanlığı
Phd, Ministry of National Education
e-posta: arizagunes46@gmail.com
Orcid: 0000-0002-0298-5646

Makale Bilgisi | Article Information

Makale Türü / Article Type: Araştırma Makalesi/Research Article

Geliş Tarihi / Date Received: 15 Eylül / September 2024

Kabul Tarihi / Date Accepted: 27 Ekim / October 2024

Yayın Tarihi / Date Published: 18 Aralık / December 2024

Atıf / Citation: Güneş, Ali Rıza. "Kötülüğün Nispeti: Çelişik Görünümlü Nisâ 78-79. Âyetler Örneğinde Bir Değerlendirme". *Bingöl Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 24 (Aralık 2024), 117-138. <https://doi.org/10.34085/buifd.1550527>.

İntihal: Bu makale, ithenticate yazılımınca taranmıştır. İntihal tespit edilmemiştir. **Plagiarism:** This article has been scanned by ithenticate. No plagiarism detected. Web: <https://dergipark.org.tr/tr/pub/buifd>

Öz

Bu makalenin amacı, Nisâ 78-79. âyetler arasında bir çelişkinin bulunup bulunmadığını incelemektir. Ayrıca bu âyetler kapsamında ana konuyla doğrudan alakalı olan kötülüğün nispetinin kime yapılacağını ortaya koymak amaçlanmaktadır. Bir grup müfessire göre, 78. âyette geçen iyiliğin ve kötülüğün her ikisi de Allah'tandır. Bu müfessirler, 79. âyette de bunun tekrarlandığını düşünmektedir. Başka bir müfessir grubuna göre ise 78. âyette iyiliğin ve kötülüğün her ikisi, Allah'tandır. Fakat 79. âyet, kötülüğün sebebini insana bağlamaktadır. Bu düşüncedekiler, kötülüğün takdirinin Allah'a, bu takdirin sebebini ise insana ait olduğunu başka âyetlerle temellendirmeye çalışmaktadır. Bu makalede kötülüğün sebebini insan olduğu görüşünü pekiştirme amacıyla felsefe ve kelâmdan da faydalanılmaktadır. Ateist düşünce, genellikle dünyada kötülüğün çok olduğunu söylemektedir. Bunun karşısında yer alan Kur'an ve Teist düşünceye göre, evrene ve hayata çoğunlukla iyilik hâkimdir. Kötülükse az, ârizî ve görecelidir. Kötülüğün kabul edilmesi, ancak hayatın bir imtihan olduğuna ve her şeyin karşılığının verileceği âhirete inanmakla mümkündür. Yoksa dünya ölçeğinde kötülüğün bulunmasına mantıklı bir cevap vermek mümkün değildir. Bu sorun, kötülüğün insana, bunun takdirini ise Allah'a ait olduğu şeklinde çözümlenmektedir. Nisâ 78-79. âyetler, Kur'an bütünlüğünde incelendiğinde, herhangi bir çelişkiye düşülmeksizin bu şekilde anlaşılabilir. İlgili âyetlerdeki çelişik görünümün, gerçek bir çelişkidir değil zannî bir çelişkidir olduğu görülmektedir. Bir başka ifadeyle ilgili âyetlerdeki çelişik görünüm, Kur'anî bir olgudan değil, beşerî bir algıdan kaynaklanmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Tefsir, Çelişki, İyilik, Kötülük, Nispet.

Abstract

This article aims to examine whether there is a contradiction between verses 78 and 79 of Surah An-Nisa. Additionally, it aims to identify to whom the attribution of evil within the scope of these verses is directed. According to one group of commentators, verse 78 indicates that both good and evil originate from Allah. They also believe that this is reinforced in verse 79. Conversely, another group of commentators argues that while verse 78 affirms that both good and evil come from Allah, verse 79 attributes the cause of evil to human actions. Proponents of this view support their stance with other verses, suggesting that while Allah decrees evil, the responsibility for this decree lies with humans. In addition, this article incorporates insights from philosophy and theology to strengthen the argument that the source of evil is human. Atheist thought often posits that there is a significant amount of evil in the world. In contrast, the Qur'an and theistic perspectives generally assert that goodness predominates in the universe and in life. According to both the Qur'an and these disciplines, goodness largely prevails in the universe and in life, while evil is minimal, incidental, and relative. This wisdom endows humans with the flexibility to view life relativistically. The existence of evil is only meaningful if one believes in an afterlife where every act will be accounted for. Otherwise, providing a rational explanation for the presence of evil within the scope of the world remains challenging. This issue is resolved by attributing evil to humans, while acknowledging that the decree of evil comes from Allah. Thus, verses 78-79 of Surah An-Nisa can be understood in this manner without any inherent contradiction. The apparent contradiction in the relevant verses arises not from a real contradiction but from a perceived one. In other words, the appearance of contradiction in the relevant verses stems from human perception rather than from a Qur'anic fact.

Key Words: Tafsir, Contradictory, Goodness, Evil, Nisbah.

Giriş

Pek çok metin, gerek doğru gerekse yanlış anlama sonucu “çelişik bir görünüm” verebilmektedir. Dinî metinlerde de bazen gerçek (*hakikî*) çelişki, bazen de gerçek olmayan (*zannî*) çelişki görülebilmektedir.¹ İnsanın, olayları doğru ve yanlış algılama özelliği,² doğal olarak bir metni doğru veya yanlış değerlendirmesine etki etmektedir. Böyle bir yapıyla gerçekleştirilen okuma sürecinde ortaya çıkan çelişkiler, metinlerin doğru bir şekilde anlaşılması sürecini engelleyen ve giderilmesi gereken ciddi sorunlardır. Çelişkili sorunların gerektiği gibi giderilmemesi, aynı zamanda başka ciddi sorunların ortaya çıkmasına neden olabilmektedir.

Müşkil görünümlü çelişkili âyet durumuna, nadiren bazı âyetlerde de rastlanabilmektedir. Müşkil görünümlü âyetlerin doğru yorumlanmamasının doğuracağı sakıncalar göz önüne alındığında meselenin önemi ortaya çıkmaktadır.³ Özellikle bazı Oryantalistlerin⁴ ve sosyal medya kullanıcılarının,⁵ iyi veya kötü niyetle, Kur’ân’ın bu tür âyetleri hakkında farklı yorumlar yapmaları, konunun incelenmesi gerekliliğini artırmaktadır. İşte Nisâ sûresi 78-79. âyetleri de bu kapsamda Kur’ân’da müşkil gibi varsayılan âyetlerdendir:⁶

78) “Nerede olursanız olun, isterseniz sarp ve sağlam kalelerde bulunun, ölüm mutlaka gelip sizi bulur. Eğer onlar, bir iyiliğe kavuşurlarsa ‘Bu, Allah’tandır!’ derler. Şayet onların başına bir kötülük gelirse ‘Bu, senin yüzündendir!’ derler. De ki: ‘Hepsi de Allah’tandır.’ Hâl böyleyken şu kavme ne oluyor da bir sözü hakkıyla anlamaya yanaşmıyor.” 79) “Sana gelen herhangi bir iyilik, Allah’tandır. Sana gelen herhangi bir kötülükse kendi nefsendendir. Biz, seni tüm insanlara elçi olarak gönderdik. Şahit olarak Allah yeter.”⁷

Peş peşe gelen bu iki âyete ilk bakışta, onda kötülüğün hem Allah’tan hem de insandan geldiği gibi çelişkili bir görünüm algılanmaktadır. Tefsirler ve meâllerde meselenin çözümüne dair genel anlamda iki türlü yaklaşım bulunmaktadır. Bu makalede, sözü edilen iki yaklaşımdan hangisinin Kur’ân bütünlüğüne uygun düştüğünü tespit etmek amacıyla mesele tahlil edilecek ve sonuçta ilgili âyetlerin yorumunda doğruya en yakın görüş ortaya konulmaya çalışılacaktır.

Alanyazında (*literatür*) âyetler arası çelişki görünümü veren durumları inceleyip izah etmeye çalışan tefsirlerin⁸ yanı sıra müstakil yazılmış *Müşkilü’l-Kur’ân*, *Meâni’l-Kur’ân*, *Garîbü’l-Kur’ân* ve *Ulûmü’l-Kur’ân* isimli eserler de bulunmaktadır.⁹ Bu tür kaynaklardan belli başlılarına şunlar örnek

¹ Şükrü Özen, “Teâruz”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2011), 40/208-211.

² Doğan Cüceloğlu, *İnsan ve Davranışı* (İstanbul: Remzi Kitabevi, 2016), 119.

³ Ebû Abdillâh Bedrüddîn et-Türkî ez-Zerkeşi, *el-Burhân fî ‘ulûmi’l-Kur’ân*, thk. Muhammed İbrâhim (Lübnan: Dâru İhyâi-Kütüb’il-‘Arabî, 1957), 2/45; Muhammed Hamdi Yazır, *Hak Dini Kur’an Dili*, sad. İsmail Karaçam, vd. (İstanbul: Azim Dağıtım, ts.), 3/36; Muhammed Esed, *Kur’an Mesajı Meâl-Tefsir*, çev. Cahit Koytak vd. (İstanbul: İşaret Yayınları, 1999), 1/155; Hasan Elik – Muhammed Coşkun, *Tevhîd Mesajı Özlü Kur’an Tefsiri* (İstanbul: Fikir, 2013), 223.

⁴ Bk. Rudi Paret, *Kur’an Üzerine Makaleler*, Derleme ve Çev. Ömer Özsoy (Ankara: Bilgi Vakfı Yayınları, 1995), 147-148). 245). Ayrıca bk. Hasan Diyâeddîn, *Vahyullah* (Dimeşk: Dâru’l-Ğavsânî, 2009), 15-53.

⁵ *Kur’an’daki Çelişkiler 2* <https://www.dinvenitoloji.com/2018/01/kurandaki-celiskiler.html> (Erişim 17.07.2024).

⁶ Abdülcelil Candan, *Kur’an Okurken Zihne Takılan Ayetler* (İstanbul: Elest Yayınları, 2007) 190-191.

⁷ en-Nisâ 4/78-79.

⁸ İbrâhîm b. Mûsâ eş-Şâtîbî el-Gırnâtî, *el-Muvâfakât*, thk. Ebû Ubeyde Meşhûr b. Hasan (by: Dâru İbn Affân, 1997), 3/216.

⁹ Müşkil’ül-Kur’ân çalışmaları için bk. M. Halil Çiçek, *Müşkilü’l-Kur’ân’ı Yeniden Değerlendirmek* (İstanbul: Beyan Yayınları, 2016), 98-105; Adem Yerinde, “Müşkilü’l-Kur’ân”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2006), 32/164-167; Valmire Batatna Krasniq, *Zemahşerî’nin el-Keşşâf’ında Müşkilü’l-Kur’ân* (Bursa: Bursa Uludağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2021), 47-51.

verilebilir: İbn Kuteybe (öl. 276/889), *Te'vîlü Müşkilî'l-Kur'ân*; Zeccâc (öl. 311/923), *Me'âni'l-Kur'ân ve i'râbüh*; Nehhâs (öl. 338/950), *Me'âni'l-Kur'ân*; Ebû Tâlib el-Mekkî (öl. 386/996), *Müşkilü i'râbi'l-Kur'ân*; Râgıb el-İsfahânî (öl. 502/1108), *el-Müfredât fi garîbi'l-Kur'ân* ve Nîsâbü'rî (öl. 558/1158), *Bâhirü'l-burhân*. Müşkil konusu, Suyûtî'nin (öl. 911/1505), *el-İtkân fi ulûmi'l-Kur'ân*'ında bir bölüm olarak yer almaktadır.

Bu ve benzer eserlerde çelişki görünümümlü noktaların yöntem açısından aydınlığa kavuşturulması için çoğu zaman "te'vil", "te'lif", "müteşâbih", "cem" ve bazen de bunların yanı sıra "tahsis"¹⁰ kavramları kullanılmaktadır.¹¹

Felsefe ve kelâm tarihinde¹² de üzerinde pek çok tartışma yapılmış ve incelememizle yakından alakalı olan "kötülüğün Allah'a nispeti" probleminde yer vermek, bu çalışmaya bir zenginlik katacaktır. Zira Kur'ânî bir konuda "müşkil" gibi köklü bir sorunu incelerken bununla ilgili "kötülük probleminin Allah'a nispeti" ve "kötülüğün, Onun adâlet sıfatına zarar vermesi" şeklinde beliren ikinci bir köklü sorunun incelemeye dâhil edilmemesi, konu bütünlüğü bakımından bir eksiklik olacaktır. Dolayısıyla genelde ayrı bir şekilde incelenen "müşkil" ve "kötülük" problemlerinin bu makalede bir bütün olarak incelenip sonuçlandırılmasının, meselenin bütüncül bir yöntemle çözümüne önemli bir katkı sağlaması umulur.

1. İyiliğin ve Kötülüğün Allah'a Nispet Edilmesi

Çalışmamızın ana konusunu teşkil eden, müşkil (*teâruz/tenâkuz/ihtilâf*) görünümümlü Nisâ 78-79. âyetlerin yorumu hakkında İbn Atıyye, Sa'lebî, İbn Cüzey, Kurtubî ve Ebû Hayyân gibi bir grup müfessir ve Öztürk gibi meâl yazarı, "Nerede olursanız olun, isterseniz sarp ve sağlam kalelerde bulunun, ölüm mutlaka gelip sizi bulur. Eğer onlar, bir iyiliğe kavuşurlarsa 'Bu, Allah'tandır!' derler. Şayet onların başına bir kötülük gelirse 'Bu, senin yüzündendir!' derler. De ki: 'Hepsi de Allah'tandır.' Hâl böyleyken şu kavme ne oluyor da bir sözü hakkıyla anlamaya yanaşmıyor." âyetini esas alarak iyiliğin ve kötülüğün Allah'tan olduğunu ilke hâline getirmektedirler. Bu müfessirler, 79. ayeti, "Sana gelen herhangi bir iyilik, Allah'tandır. Sana gelen herhangi bir kötülükse kendi nefsendendir (*diyorlar*). Biz, seni tüm insanlara elçi olarak gönderdik. Şahit olarak Allah yeter." şeklinde anlamakta ve bu sözü, münafıklara nispet etmekte; yani Allah'ın, bu âyette münafıkların sözünü aktardığını düşünmektedir. Bu çeviride görüldüğü üzere sözü edilen âlimler, tefsirlerinde 79. âyete metinde olmayan bir "*diyorlar/يقولون*" takdirinin yapıldığını nakletmektedir. Bu noktada belirtilmelidir ki bu düşünceye sahip olanlar, verdikleri bilgiyi çoğunlukla kendi görüşleri şeklinde değil de iki görüşten biri olarak "Bir grup da böyle dedi.", "Bazıları böyle söylemektedir." şeklinde tercih etmeksizin nakletmektedir.¹³ Ancak bunlardan sadece Kurtubî, ilk

¹⁰ Murat Diler, *Ebüsuûd Tefsirinde Müşkilü'l-Kur'ân* (İstanbul: Fatih Sultan Mehmet Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2018), 72-76.

¹¹ Nazar Fadlı, *Muhammad Quraish Shihab'ın Tafsiir al-Mishbâh Eserinde Müşkilü'l-Kur'ân* (Konya: Necmettin Erbakan Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2024), 47-62; Süleyman Pak, *Müşkilü'l-Kur'an* (Konya: Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2000), 167-168.

¹² Mehmet S. Aydın, *Din Felsefesi* (Ankara: Selçuk Yayınları, ts.), 208.

¹³ Ebû Muhammed İbn Atıyye, *el-Muharrerü'l-veciz fi tefsiri'l-kitâbi'l-'aziz*, thk. Abdüsselâm Muhammed (Lübnan: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1422), 2/82; Ebû İshâk en-Nisâbü'rî es-Sa'lebî, *el-Keşf ve'l Beyân*, thk. İbn Âşûr (Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâs, 2002), 3/348; Muhammed b. Ahmed İbn Cüzey, *et-Teshîl li-'ulûmi't-tenzîl* (Beyrut: Şirketü Dâru'l-Erkam, 1416), 1/200; Muhammed es-Sem'ânî, *Tefsîrü'l-Kur'ân*, thk. Yâsir (Suûdiyye: Dâru'l-Vatan, 1418/1997), 1/451; Kurtubî, *el-Câmi'*, 5/285; Muhammed b. Yûsuf b. Alî Ebû Hayyân, *el-Bahrü'l-muhîr*, thk. Sıdkî Muhammed (Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1420), 3/719; Muhammed b. Ahmed eş-Şirbînî, *es-Sirâcü'l-münîr fi'l-i'âne* (Kahire: Emiriyye, 1285), 1/318; Zerkeşî, *el-Burhân*, 2/211.

görüşü tercih etmektedir.¹⁴ Onlar, bu nakillerinin yanı sıra alternatif bir görüş olarak Allah'ın, bu konuda kötülüğü kendi Zâtı'na değil kulun kötü fiiline nispet ettiğini belirtmektedir.¹⁵

Konu, bazı meâllerde de birinci görüş doğrultusunda ele alınmaktadır.¹⁶ Örneğin Türkçe bir meâlde 79. âyetin, “diyorlar/يقولون” takdiriyle “*Bu yüzden hâlâ, ‘Sana gelen her iyilik Allah’tandır. Sana gelen herhangi bir kötülükse kendi nefsendendir.’ diyorlar.*” çevirisinin yapıldığı görülmektedir.¹⁷ Demek oluyor ki bu gruptakiler, ikinci âyetteki sözü, Allah’a değil birinci âyette sözü edilen yahudi ve münafıklardan¹⁸ düşünce kıtlığı olanlara nispet etmekte ve dolayısıyla da âyetin, münafıkların sözünü aktardığını söylemektedir. Bu sebeple böyle düşünenlere göre, münafıkların 78. âyette geçen sözleri, 79. âyette tekrarlanmış olmaktadır. Ayrıca bunlardan bazıları, “*Bu, senin nefsendendir.*” sözünü “*Bu, senin nefsendendir, öyle mi?*” gibi inkâr amaçlı bir soru (*istifhâm-ı inkârî*) takdir ederek de yorumlamaktadır.¹⁹

Bu tür bir yaklaşımda Allah'ın, özellikle kötülüğü niçin takdir ettiği gibi önemli bir nokta cevapsız kalmaktadır. Cevapsızlığın bıraktığı bu boşluk, Cebriye mezhebinin kader anlayışına alan açmakta,²⁰ kötülük probleminin “Allah'ın adâleti” inancına zarar verecek boyutlara gelmesine ve böylece bu âyet üzerinden kötülük problemi tartışmasının doğmasına fırsat vermektedir. Dolayısıyla böyle bir yaklaşımla ilgili âyetlerde kötülüğü hem Allah'a hem de insana nispet etme gibi görülen çelişki, “*Hepsi de Allah’tandır.*” âyeti esas alınarak “kötülüğün Allah’tan geldiği” şeklinde giderilmeye çalışılmaktadır. Fakat bir taraftan çelişik görünüm çözülmeye çalışılırken diğer taraftan böyle bir yaklaşımla “kötülük ve zulmü Allah’a nispet etmek” gibi daha büyük bir probleme yol açılmaktadır. Bu durumda konunun, Kur’ân bütünlüğünde²¹ tutarlı bir şekilde çözümlenmesi ihtiyacı devam etmektedir.

2. Takdirin Allah’a, Sebebin İnsana Nispet Edilmesi

İbn Abbâs, İbn Kuteybe, Zeccâc, Mâtürîdî, İbn Hazm, Nesefî, Ebû Hayyân ve Bilmen gibi bir grup tefsir ve meâl yazarıysa Nisâ 78-79. ayetlerin çevirisine ve yorumuna farklı bir yaklaşımda bulunarak söz konusu sorunu çözmeye çalışmaktadır. Bu grupta yer alan müfessirler, 78’deki, “*Eğer onlar, bir iyiliğe kavuşurlarsa ‘Bu, Allah’tandır!’ derler. Şayet onların başına bir kötülük gelirse ‘Bu, senin yüzündendir!’ derler. De ki: ‘Hepsi de Allah’tandır.’ Hâl böyleyken şu kavme ne oluyor da bir sözü hakkıyla anlamaya yanaşmıyor.*” âyetinden sonra “*diyorlar*” şeklinde herhangi bir takdir yapmaksızın 79. âyetteki “*Sana gelen herhangi bir iyilik, Allah’tandır. Sana gelen herhangi bir kötülükse kendi nefsendendir. Biz, seni tüm insanlara elçi olarak gönderdik. Şahit olarak Allah yeter.*” sözünü Allah'ın söylediği kanaatindedir.

¹⁴ Kurtubî, *el-Câmi*, 5/287.

¹⁵ İbn Âdil, *el-Lübâb*, 6/514.

¹⁶ Bk. *Kur’an-ı Kerim Meali Anlam ve Yorum Merkezli Çeviri*, haz. Mustafa Öztürk (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2018), en-Nisâ 478-79; Mehmet Okuyan’ın mealinde de bu takdir çeviri yapılmakla beraber yorumunda diğer görüşe de yer verilmektedir. Bk. *Geniş Açıklamalı Kur’an Meâl-Tefsir*, haz. Mehmet Okuyan (İstanbul: Haliç Üniversitesi Yayınları, 2022), en-Nisâ 4/78-79.

¹⁷ Bk. *Kur’an-ı Kerim Meali Anlam ve Yorum Merkezli Çeviri*, haz. Mustafa Öztürk, en-Nisâ 4/78-79.

¹⁸ Şehâbeddin Mahmûd el-Âlûsî, *Rûhu’l-Me’ânî fî Tefsîri’l-Kur’ânî’l-‘azîm*, thk. Alî Abudülbârî (Beirut: Dâru’l-Kütübî’l-‘İlmiyye, 1415), 3/86; Yaran, *Kötülük ve Theodise*, 123.

¹⁹ İbn Atıyye, *el-Muḥarrerü’l-vecîz*, 2/81; İbn Âdil, *el-Lübâb*, 6/514; Ebû Hayyân, *el-Bahrü’l-muḥîṭ*, 3/719.

²⁰ Bk. Abdülhamit Sinanoğlu, “Zulüm ve Kötülükler İlahî mi, İnsânî midir? -Zulüm ve Kötülüklerin Kaynağı Hakkında Müslüman Kelâmcıların Tartışmaları Üzerine”, *Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 10/19 (2012), 10-40. Ayrıca bk. Montgomery Watt, *İslâm Düşüncesinin Teşekkül Devri* (Ankara: Umran Yayınları, 1981), 103 vd.

²¹ Pasaj ve konu bütünlüğünün gerekliliğine dair bk. Fatih Tiyek, *Kur’an’ı Anlamada Bağlamın Rolü ve Meallerdeki Bağlamsal Sorunlar* (Ankara: Ankara Okulu, 2015), 296.

Ne var ki bu iki âyet, yüzeysel okunduğunda bunların arasındaki müşkil görünümlü nokta giderilememektedir. Zira 78'de "Hepsi de Allah'tandır." âyetinde iyiliğin ve kötülüğün Allah'tan olduğu söylenirken 79'da kötülüğün insandan olduğu belirtilmektedir. Yani âyetler, sıg bakışla ve bağlam dışı okuyuşla değerlendirildiğinde "Kötülük, Allah'tan mı yoksa kuldan mı?" sorusu, varlığını korumuş olmaktadır. Böylesi çelişkili bir görünümün, metnin siyâk-sibâkıyla Kur'an bütünlüğünde tahlil edilerek giderilmesi ve aynı zamanda Allah'ın adâlet sıfatına uygun düşecek bir sonuca ulaşılması gerekmektedir. Daha doğrusu, ulaşılabilecek sonucun, Kur'an'ın ilkesel bütünlüğünü yansıtmaması icap etmektedir.

Bu grupta yer alan çok sayıdaki müfessir, söz konusu müşkil görünümü düzeltmek üzere iki âyetin bağlamını ve Kur'an bütünlüğünü dikkate alarak farklı bir açılımda bulunmaktadır. Bunlar, 78. âyette görüldüğü üzere iyiliğin ve kötülüğün her türünün Allah'tan olduğunu, yani bunların Onun izni ve takdiriyle meydana geldiğini fakat 79. âyette bu kötülüklerin takdirine, "insanın özgür iradesiyle işlediği fiillerin sebep olduğunu" belirtmektedir. Bu âlimlerin başında Ebû Hanîfe (öl. 150/767) gelmektedir.²² Bu görüşteki âlimler, kötülüğe Allah'ın, ilmi, iradesiyle izin verdiği hâlde asla "rızası"²³ bulunmadığını ve bunun yapılmasına yönelik bir emrinin olmadığını belirtmektedir. Dolayısıyla da bunlar, kötülüğün asıl sebebinin Allah'a nispet edilemeyeceğini söylemekte ve böylece bir dilemmaya düşmemektedir.²⁴ Onlara göre âyetteki kinaye yoluyla yapılan hitap, özelde Hz. Peygambere, genelde de "Ey İnsan!" şeklinde tüm insanlara yöneliktir.²⁵ Bu yaklaşımın, Kur'an bütünlüğünde ve ilkesel zeminde temellendirilmesi gerekmektedir.

2.1. Takdir Allah'tan Sebep İnsandan Yaklaşımının Kur'anî Temeli

Nisâ 78-79. âyetlerde iyiliğin ve kötülüğün takdirini Allah'a fakat kötülüğün sebebinin kula nispet eden yaklaşımın sahipleri, görüşlerini şu iki grup âyetle temellendirmeye çalışmaktadır:

2.1.1. İyilik ve Kötülük Allah'ın Takdiridir

Şu âyetlerden, evrenin ve insanın hareketlerinde Allah'ın dilemesi, izni, takdiri ve tasarrufunun bulunduğu anlaşılmaktadır: "Âlemlerin Rabbi Allah dilemedikçe sizler dileyemezsiniz."²⁶ "Geceyi ve gündüzü

²² Nu'mân b. Sâbit Ebû Hanîfe, *el-Fıkhü'l-ekber* (İmârâtü'l-'Arabiyye: Mektebetü'l-Furkân, 1999), 1/100.

²³ ez-Zümer 39/7.

²⁴ İbn Abbâs, *Tenvîrü'l-mikbâs*, 1/97; Ebû Muhammed İbn Kuteybe, *Te'vilü Müşkilü'l-Kur'an* (Beyrut: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, ts.), 1/225; Muhammed b. Cerîr et-Taberî, *Câmi'u'l-beyân fi te'vilü'l-Kur'an*, thk. Ahmed Muhammed Şâkir (b.y.: Müessesetü'r-risâle, 2000), 8/558-559; Ebû Mansûr el-Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'an*, thk. Mecdî (Beyrut: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 2005), 3/265; Mahmûd b. Ömer Zemahşerî, *el-Keşşâf 'an hakâ'iki gavâmizi't-tenzîl* (Beyrut: Dâru Kütübü'l-'Arabî, 1407), 1/536; Ebû Muhammed İbn Hazm, *Resâ'ilü İbn Hazm el-Endelüsî*, thk. İhsan Abbas (Beyrut: El-Müessesetü'l-'Arabiyye, 1983), 3/43; Sem'ânî, *Tefsîrü'l-Kur'an*, 1/451; Kurtubî, *el-Câmi'*, 5/285; Neseî, *Tefsîrü'n-Neseî*, 1/376; Ebû Saîd b. Muhammed el-Beyzâvî, *Envârü't-tenzîl*, thk. Muhammed Abdurrahman (Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâs, 1418), 2/86; Ebû Hayyân, *el-Bahrü'l-muḥîṭ*, 3/719; İbn Cüzey, *et-Teshîl*, 1/200; Muhammed Reşîd Rızâ, *Tefsîrü'l-menâr*, nşr. el-Hey'etü'l-Mısriyye (Mısır: Dârü'l-Menâr, 1990), 5/221-222; Ömer Nasuhi Bilmen, *Kur'an'ı Kerim'in Türkçe Meâli Âlisi ve Tefsiri* (İstanbul: Kahraman Cilt-Yayıncılık, ts.), 2/630; Hayrettin Karaman vd. *Kur'an Yolu Türkçe Meal ve Tefsiri* (Ankara: DİB Yayınları, 2007), 2/98; Salih Aydın, *İmam Mâtürîdî'de Kötülük Problemi ve İmtihan* (İstanbul: İnsan Yayınları, 2022), 110.

²⁵ İbn Kuteybe, *Te'vilü Müşkilü'l-Kur'an*, 1/225; Ebû Ca'fer en-Nehhâs, *Me'âni'l-Kur'an*, thk. Muhammed Ali es-Sâbûnî (Mekke: el-Câmi'atü ümmi'l-kurâ, 1988), 2/135; Kurtubî, *el-Câmi'*, 5/285; Seâlebî, *el-Cevâhirü'l-hisân*, 2/267; Ebû Hayyân, *el-Bahrü'l-muḥîṭ*, 3/719; Andriawan, *Müşkilü'l-Kur'an*, 194.

²⁶ el-İnsân 76/30; et-Tekvîr 81/29.

Allah takdir etmektedir.”²⁷ “Aranızda ölümü biz takdir etmekteyiz.”²⁸ “Gökten yere kadar bütün bir oluşu O çekip çevirir.”²⁹

Buna göre Allah, ilmi ve kudretiyle her şeyi, bir hikmetin gereği olarak diler, izin verir ve takdir eder.³⁰ Evrende her şey, Onun koyduğu yasalara göre cereyan eder. İnsana gelince onun eylemleri Allah’ın verdiği imkân, koyduğu ölçü, belirlediği yasa (yazgı) ve nizamı içerisinde meydana gelmektedir. Yani insan eylemlerine doğrudan bir müdahale, hüküm ve zorlama (*icbâr*) yoktur. İnsan işler, Allah onu takdir eder. Allah’ın yazgısı, Ebû Hanife’nin “Onun yazgısı, hüküm olarak değil, vasıf olarak.”³¹ sözü doğrultusunda anlaşılmaktadır.

İnsanların sınırlı bilgileriyle bütün ilâhî hikmetleri kavraması mümkün değildir.³² Allah’ın takdiriyle ilgili âyetler genellikle beşerî konularda insanın fiilleriyle bağlantılı bir şekilde değerlendirilmektedir. Örneğin İbn Mes’ud (öl. 32/653), kötülüğün Allah’tan olmasını, “O şeyi ben takdir ettim.” şeklinde açıklamaktadır.³³ Bu bilgiyi nakleden Mâtürîdî’nin (öl. 333/944) konuyla ilgili zikrettiği açıklayıcı âyetlere³⁴ bakılınca bu konunun, “O belayı başınıza sizin işlediğiniz kötülükler sebebiyle ben takdir edip verdim.” şeklinde anlaşılmaktadır.³⁵ Böyle bir yaklaşım, kötülüğün takdirine insanın sebep olduğu yaklaşımını tekit etmektedir. Bu konu, insanın, fiillerinden sorumlu olduğu konusyla bağlantılı olması nedeniyle bir alt başlıkta ele alınacaktır.

2.1.2. İyilik ve Kötülüğün Sebebi İnsandır

Pek çok âyette beşerî konularda Allah’ın takdirine sebep olan “insanın fiilleri” anlatılmakta, belaların gelmesi konusundaysa “insanın kötü fiillerine” yer verilmektedir. Bu mânada ikinci gruptaki müfessirler, Nisâ 78-79’u açıklamak için şu tür âyetleri delil göstermektedirler:

a. “Başınıza gelen herhangi bir musibet, kendi ellerinizle işlediğiniz yüzündendir.”³⁶

Mâtürîdî insanın, başına gelen musibetlerin daha önce kendi elleriyle işlediği kötülükler sebebiyle meydana geldiğini ve bunun da kendi yaptığı kötülüklerin karşılığı bir ceza olduğunu söylemektedir.³⁷ O, insanların iradeleri dışında gelen musibetlerin onların kendilerini kontrol etmesi gibi bir fayda doğurması için öğüt ve uyarı, iradeleri dâhilinde gelen musibetlerin de benzer maksatların doğması için günahlara bir kefarete olduğunu belirtmektedir.

²⁷ el-Müzzemmil 73/20.

²⁸ el-Hicr 15/60. Diğer takdir örneği için bk. el-Vâkıa 56/60; en-Neml 27/57.

²⁹ es-Secde 32/5.

³⁰ Mâtürîdî, *Te’vîlâtü’l-Kur’an*, 3/265; İbn Âdil, *el-Lübâb*, 6/513; İsfahânî, *el-Müfredât*, 1/118, 253; Ebü’l-Fidâ’ İmâdüddîn İsmâil b. Şihâbiddîn Ömer İbn Kesîr, *Tefsîrü’l-Kur’ânî’l-azîm*, thk. Sâmi b. Muhammed (b.y.: ed-Dârü’t-tayyibe, 1419), 2/363; Ebü’l-Abbâs Takıyyüddîn İbn Teymiyye, *Mecmû’ü fetâvâ* (b.y: Mevkii’l-İslâm, ts.), 3/49; Ahmed b. Muhammed el-Muzaffer, *Kitâbü huceci’l-Kur’an*, thk. Ömer Mahmasânî (Lübnan, Dâru’r-Râidü’l-‘Arabi, 1982), 1/35; Âlûsî, *Rûhu’l-Me’ânî*, 3/87.

³¹ Ebû Hanife Nu’mân b. Sâbit, *Fıkh-ı Ekber (İmâm-ı Azam’ın Beş Eseri içinde)*, çev. Mustafa Öz (İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 1992), 72.

³² Yusuf Şevki Yavuz, “Kader”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2001), 24/58-63.

³³ Mâtürîdî, *Te’vîlâtü’l-Kur’an*, 3/266.

³⁴ Âl-i İmrân 3/153; en-Nisâ 4/78-79; el-A’râf 7/68; el-Mülk 67/2.

³⁵ Mâtürîdî, *Te’vîlâtü’l-Kur’an*, 3/265-266.

³⁶ eş-Şûrâ 42/30.

³⁷ Mâtürîdî, *Te’vîlâtü’l-Kur’an*, 9/128; Mehmet Akif Kuzu – Musa Kocar, “İmam Mâtürîdî’de Musibet-İmtihan İlişkisi”, *Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 51 (2023), 106-107.

Zemahşerî (öl. 538/1144) gibi bazı âlimler de Nisâ 79. âyeti, bu âyetle açıklamaktadır.³⁸ Bu âyette, başa gelen belaların, insanın işlediği kötülükler sebebiyle bir ceza veya kefarete olarak meydana geldiği yorumu da yapılmaktadır.³⁹ Buna göre âyette insanın iradesini ve çalışmasını devre dışı bırakan aşırı bir kader (*fatalizm/cebiri*), talih, uğur ve şans inancına yer verilmemektedir. Kullarına asla zulmetmeyeceğini bildiren Allah'ın,⁴⁰ insanın hatalı, yanlış, çürük, zararlı işler yapması sebebiyle kâinat ile topluma koyduğu fizikî ve ahlâkî yasaları gereği, müstahak olan belanın kişinin başına geleceğini bildirdiği söylenebilir. Böyle bir uyarının, insanları yanlışlardan uzaklaştırmaya ve hayırlara koşturmaya ivme kazandıran hayırlı bir yönlendirme olduğu anlaşılmaktadır. Kötülükten uzaklaşmak, Allah'ın emrettiği iyiliğe koşmakla olur. Hayrı kazanma yarışında insana ivme kazandıran güç, işte bu tabii eğilimde yaşanmaktadır. İnsanın fiillerinin, takdire etkisi olmasaydı başa gelen belanın sebebi için "kendi ellerinizle işledikleriniz yüzünden" denmezdi.

b. "Düşmanlarınızın başına iki mislini getirdiğiniz bir bela, sizin de başınıza gelince 'Bu nereden geldi?' mi diyorsunuz? De ki: Bu felaket, kendi yüzünüzden gelmiştir."⁴¹

c. Şayet siz, yara aldıysanız karşınızdaki düşman topluluğu da benzer bir yara almıştı. İşte biz, Allah'ın gerçek müminleri ortaya çıkarması, sizden şahitler edinmesi ve müminleri tertemiz yapıp kâfirleri etkisiz hâle getirmesi için o [acı ve tatlı] günleri insanlar arasında döndürür dururuz. Allah, zalimleri sevmeyiz.⁴²

d. "İnsanların kendi elleriyle işledikleri [cürümler] yüzünden karada ve denizde bozulmalar baş gösterdi. Doğru yola dönme imkânı vermek için Allah, onların yaptıklarının bazı kötü neticelerini kendilerine tattırır."⁴³

Tarihsel süreçte insanların sorumsuz eylemleri yüzünden karada ve denizde toplumsal ve doğaya yönelik bozulmalar yaşandığı bilinen bir olgudur. Örneğin çevre kirliliği, cinâyet, alkol, uyuşturucu, cinsel sapıklık, anarşi, terör, haksız savaş, nükleer silâh kullanma gibi ahlâksızlık ve hukuksuzluktan doğan birçok bozguncu davranış, bunların etkilediği yerleri yaşanmaz hâle getirmektedir. Allah, bu kötülüğü yapan kimselere bu problemlerin sebep olduğu savaş, darlık ve hastalık gibi bazı olumsuzlukların acısını, âhiret cezasından önce dünyada tattırıyor ki bu sayede onlar, elleriyle işledikleri bu tür kötülüklerden vazgeçip hakka ve hukuka dönme fırsatı⁴⁴ bulmuş olsun.⁴⁵ Nesefî de dünyada çekilen acı ve ıstırabın hikmetlerinden birinin, âhirette cehennemliklerin karşılaşacağı cezanın keyfiyetini dünya sürecinde öğretmek olduğunu söylemektedir.⁴⁶

e. "Her insan, ölümü tadacaktır. Biz, sizi hayır ve şer ile imtihan etmekteyiz."⁴⁷

³⁸ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 1/538; San'ânî, *Tefsîrü'l-Kur'an*, 1/450; Muhammed b. Muhammed Ebüssuûd, *İrşâdü'l-'akli's-selîm ilâ mezâyâ'l-Kitâbi'l-Kerîm* (Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâs, ts.), 2/206.

³⁹ San'ânî, *Tefsîrü'l-Kur'an*, 1/450.

⁴⁰ el-Fussilet 41/46.

⁴¹ Âl-i İmrân 3/165. Mâtürîdî, *Te'vîlâtü'l-Kur'an*, 2/523; Kurtubî, *el-Câmi'*, 5/286.

⁴² Âl-i İmrân 3/140-141; el-Ankebût 29/2-3.

⁴³ Rûm 30/41.

⁴⁴ es-Secde 32/21.

⁴⁵ Muhammed et-Tâhir İbn Âşûr, *et-Tahrîr ve't-tenvîr* (Tunus: Dâru Sahnûn, 1997), 4/127.

⁴⁶ Ebû'l-Muîn Meymun b. Muhammed Nesefî, *Tabsîratü'l-edille fi usûli'd-dîn* (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2004), 1/129.

⁴⁷ el-Enbiyâ 21/35.

Her bir insan, Allah yolunda olsun veya olmasın, bir gün mutlaka ölecektir. Ölüm olgusu ve âhîret hesabı gibi kaçınılmaz bir gerçeğin, elbette ki ölüm öncesi şu geçici dünya hayatını terbiye etmeye,⁴⁸ anlamlı kılmaya ve değerlendirmeye önemli etkisi bulunmaktadır. Allah, kimin daha iyi işler yapacağını ortaya çıkarmak için insanları hayır ve şerle imtihan etmektedir.⁴⁹ Yerde ve göklerdeki sayısız nimetler, hâşâ Allah'ın kullanması için değil, insanın istifadesi için yaratılmıştır.⁵⁰ Aynı zamanda tüm nimetler boş yere veya kendi nesnellikleri için var edilmiş değildir. Örneğin elma, elma için veya su, su için yaratılmayıp insanın faydalanma hikmetine uygun olarak nimet kılınmış, insan da bunları kullanmak suretiyle kulluk sınavını kazanıp dünya-âhîret saadetine ersin diye yaratılmıştır. Hayır-şer, bu sebeple dünya sınavının dinamikleri kılınmıştır.

Bu konuyu teyit eden bir başka âyette, "O, size verdiği nimetler konusunda sizi imtihan etmek için kiminizi kiminizden derecelerle üstün/farklı kıldı."⁵¹ buyrulmaktadır. Allah, insanlara farklı imkânlar ve yetenekler sunmakta, bu yeteneklerin inkişaf etmesi için onu hayırlı ve şerli işlerle sınamaktadır.⁵² Hayır-şer zıtlıklarının çekişmesinden ortaya çıkan dinamizm içinde meydana gelen kuvvetle kazanılan bu sınavda Allah'ın kullarına affı, ikramı, merhameti, yardımı ve zaferi gibi pek çok iyiliği tecelli etmektedir. İzmirli İsmail Hakkı'nın (öl. 1946) ifadesiyle "Allah, her şeyi zıddıyla yaratmıştır. O, diriden ölü, ölüden diri, kurudan yaş, yaştan kuru çıkarmaktadır."⁵³ Eğer "elemeler, ıstıraplar, sıkıntılar olmasaydı cesaret, züht, iffet, hilim, kişilik, sabır gibi kemalât-ı insaniye ele geçmezdi."⁵⁴

Kemalâta erişme, ancak imtihan sürecinde hayır-şer yarışından doğan ve iyiye yönelen bir kuvvetin işlevsellik kazanmasıyla mümkündür. Bu sınamaların nihaî hedefi, kulların hayır ve şerden oluşan iki zıt kutuplu fiilden kötüyü terk etmesi, iyiyi kazanması ve bu sayede pişerek güzel bir insan olmasıdır. Tıpkı ham demirle çeliğin dayanıklılığının farklı olması gibi, belalarla denenmemiş insan ile çeşitli darbelerle denenerak olgunlaşmış insan, dayanıklılık bakımından birbirinden çok farklıdır. İşte imtihanın asıl gayesi, insana çile çekirtmek değil onun potansiyel kabiliyetlerini iyi-kötü arasında cereyan eden sınavla deneyerek gelişmesini ve çelikleşmesini sağlamaktır. Tarihî süreçte bu iyi-kötü çatışmasından/çekişmesinden bazı olumsuzluklar yaşanmıştır fakat aynı zamanda bunlar sayesinde nice güzellikler doğmuş, pek çok yüksek medeniyetler kurulmuştur.

f. "Onlar, ne zaman iyiliğe kavuşsalar 'Bunlar, zaten bizim hakkımızdı.' derlerdi. Eğer onların başına bir kötülük gelirse Mûsâ ve onun yanındakilerin, kendilerine uğursuzluk getirdiğini ileri sürerlerdi. Hayır! Aslında uğursuz saydıkları [belalar] onlara Allah tarafından verilmiştir."⁵⁵

Hız. Mûsâ zamanındaki inkârcılar, ne zaman zafer, ganimet ve bolluk gibi bir iyiliğe kavuşsalar bunun sadece kendi çabaları ve başarılarıyla gerçekleştiğine inanır ve bu durumu hak yolda olmalarına delil gösterirlerdi. Eğer başlarına kendi günahları yüzünden bir bela gelse Hz. Mûsâ ve ashâbı

⁴⁸ Cebeci, *Kur'an-ı Kerim Açısından Kötülük Problemi*, 162.

⁴⁹ Hûd 11/7; el-Mülk 67/2.

⁵⁰ Mâtürîdî, *Te'vîlâtü'l-Kur'ân*, 6/100; Aydın, *İmam Mâtürîdî'de Kötülük Problemi ve İmtihan*, 94.

⁵¹ el-En'âm 6/165.

⁵² "Biz, onları iyiliklerle ve kötülüklerle imtihan etmiştik." (el-A'râf 7/168) Bk. Mâtürîdî, *Te'vîlâtü'l-Kur'ân*, 3/266; Ebû Hayyân, *el-Bahrü'l-muhît*, 3/719.

⁵³ İzmirli İsmail Hakkı, *Yeni İlmi Kelam* (Ankara: Umran Yayınları, 1981), 335.

⁵⁴ İzmirli, *Yeni İlmi Kelam*, 338.

⁵⁵ *Kısa Açıklamalı Kur'ân-ı Kerim Meali*, haz. Musa Kısa (Konya: Armağan Kitaplar, 2013), el-A'râf 7/131.

yüzünden uğursuzluğa uğradıkları gibi bir bâtil inanca sığınır ve günahlarının sebebini, sevmedikleri masum kimselere bağlarlardı. Bu duruma karşı Allah, onların “uğursuzluk” dedikleri belaları “kendi elleriyle işledikleri kötülükler yüzünden” takdir ettiğini belirtmektedir.⁵⁶ Hasan-ı Basrî (öl. 110/728) gibi âlimlerin, Nisâ 78-79. âyetleri bu bağlamda değerlendirdikleri bilinmektedir.⁵⁷

Hz. Mûsâ'ya atılan uğursuzluk iftirasının bir benzeri, Nisâ 78-79'da yer aldığı gibi Hz. Peygambere de atılmıştı. İnkârcıların bu tutumları psikolojik açıdan bir “suç yansıtması” olarak nitelenebilir. Öyle ki Hz. Peygamber Medine'ye geldiğinde oranın pazarında bolluk ve ucuzluk meydana gelmişti. Hz. Peygamberin insanları İslâm'a davetinde yahudilerin inadı ve münafıkların nifakı ortaya çıktığı sırada piyasada kıtlık ve pahalılık görülmeye başlamıştı. Darlık ve varlıkla imtihan edilmenin⁵⁸ şuurundan uzak olan kâfir ve münafıklar, “Biz, böyle uğursuz birini görmedik. Bu adam geldi geleli meyvelerimiz azaldı ve pahalılık arttı.” diyerek piyasadaki darlık probleminden Hz. Peygamberi sorumlu tutuyorlardı. Böylece bolluğu ve ucuzluğu (güya) Allah'a, darlığı ve pahalılığı Hz. Peygambere nispet ediyorlardı.⁵⁹ Yahudiler, Hz. Mûsâ zamanındaki selefleri gibi kendilerinin Allah'ın sevdiği kullar olduğu⁶⁰ kuruntusuna kapılarak piyasadaki bolluğu, kendilerinin doğru yolda olduklarına delil sayıyorlar, kıtlığı ve pahalılığı da Hz. Peygambere nispet ederek onun (s.a.s) İslâm davasını karalamaya çalışıyorlardı.⁶¹ Onlar, Allah'ın kendilerini servetle imtihan ettiği bir ortamda kişisel kusur ve günahlarını görüp tövbe edecekleri yerde piyasadaki darlığın sebebini Hz. Peygambere yükleyerek iftira atıyorlardı.⁶² Böylece onlar, karalama ve karartma siyaseti güdüyor, bozuk bir kader anlayışı ortaya koyarak konuyu kötü emellerine göre çarpıtıyorlardı. Onların, benzer sözleri söylemek konusunda da önceki din mensuplarıyla “kalpleri benzeşmişti.”⁶³

Meseleye Kur'ân bütünlüğünde bakıldığında görülmektedir ki bu ve benzer âyetlerde, kötülük konusunda takdirin Allah'tan ve bu takdire sebep de kulların kötü fiilleri olduğu öğretilmektedir. Allah'ın kullarına asla zulmetmeyeceği, Onun insanları hayra çağırdığı⁶⁴ ve iyi kulların, şerlerin üstesinden gelip hayırlara koşanlar olduğunu bildiren âyetler⁶⁵ de takdir-sebeup ilişkisini geniş açıdan ortaya koymakla bu denklemi teyit etmektedir.

Bu konu, hidâyet ve dalâlet konusuyla büyük benzerlik taşımaktadır. Bazı âyetlerde⁶⁶ genel olarak, Allah'ın, istediği kimseyi hidâyete erdireceği ve istediği kimseyi de dalâlette bırakacağı ifade edilirken bazı âyetlerde ise bu genel ifade sınırlandırılmaktadır (*tahsis*). Birbirini açıklama mahiyetindeki bu iki tür âyette Allah'ın herkesi değil de fâsık ve zalim niteliklere sahip kimseleri

⁵⁶ İbn Kuteybe, *Te'vîlü Müşkili'l-Kur'ân*, 1/225.

⁵⁷ Michael Schwarz (Hayfa), “Hasan Basrî'nin Kader Risalesi Üzerine bir İnceleme”, çev. Muhit Mert, *Gazi Üniversitesi Çorum İlahiyat Fakültesi Dergisi* 2/3 (2003), 127-128; Güler, *Allah'ın Ahlâkîliği Sorunu*, 87.

⁵⁸ ez-Zümer 39/52.

⁵⁹ Kurtubî, *el-Câmi'*, 5/284; Yazır, *Hak Dini*, 31; Sâbûnî, *Safvetü't-Tefâsîr*, 1/268.

⁶⁰ el-Mâide 5/18; Zeccâc, *Me'ânî'l-Kur'ân ve i'râbüh*, 1/225.

⁶¹ Mâtürîdî, *Te'vîlâtü'l-Kur'ân*, 3/265; Yazır, *Hak Dini*, 31.

⁶² Bk. Bilmen, *Kur'an'ı Kerim'in Türkçe Meâli Âlisi ve Tefsiri*, 2/630.

⁶³ el-Bakara 2/118.

⁶⁴ el-Bakara 2/221.

⁶⁵ Âl-i İmrân 3/104.

⁶⁶ er-Ra'd 13/27; İbrâhîm 14/4.

dalâlette bırakacağı bildirilmektedir.⁶⁷ Hidâyet noktasında da Allah'ın, rastgele tercihte bulunmadığı bilakis kendisine yönelen, Onun rızasını isteyen kimseleri hidâyete ulaştıracağı görülmektedir.⁶⁸

2.1.3. İyiliğin ve Kötülüğün Sebebi Allah'tır Savunusuna Eleştiri

Birinci gruptakilerin, “Bu yüzden hâlâ, ‘Sana gelen her iyilik Allah’tandır. Sana gelen herhangi bir kötülükse kendi nefsendendir.” âyetinin başına “*diyorlar*” yüklemine takdir etmeleri, pek isabetli görülmemektedir. Zira yukarıda da izah edildiği gibi Allah'ın, kullarının fiillerini dikkate alarak takdirde bulunduğunu, bunun sebebinin de “kullarının iyi ve kötü fiilleri” olduğunu anlatan çok sayıdaki âyetler, “diyorlar” takdirine yer olmadığını ortaya koymaktadır. Ayrıca 79. âyette yer alan, “Biz, seni tüm insanlara elçi olarak gönderdik.” cümlesindeki “Biz” zamiri dikkate alındığında bu âyetteki sözün akışındaki ifadeyi münafıkların değil Allah'ın söylediği anlaşılmaktadır. Aynı zamanda 78. âyette “*derler*/يَقُولُونَ” sözcüğü geçmesine rağmen 79. âyette “*diyorlar*/يَقُولُونَ” ifadesinin geçmemesi gibi karineler de ikinci grubun yorumunu destekliyor görülmektedir.

“Bu, senin nefsendendir.” âyetini “Bu, senin nefsenden midir?” şeklinde bir istifhâm-ı inkârî ile yorumlamaya gelince böyle bir takdir de tartışma doğurmaktadır.⁶⁹ Örneğin Mu'tezilî âlim Ebû Alî el-Cübbâî (öl. 303/916), “yolundan saptırırsınlar diye/لِيُضِلُّوا عَنْ سَبِيلِكَ” âyetini, olumsuzlayıp “yolundan saptırmasınlar diye/لَنْ يَضِلُّوا عَنْ سَبِيلِكَ” şeklinde yorumlamaktadır. Râzî böyle bir yoruma karşı çıkmaktadır. O, buna karşı çıkışını Cübbâî'nin, “Bu, senin nefsendendir.” âyetine istifhâm-ı inkârî ile takdiri bir yorum getirenleri yanlış görmesini delil göstererek gerçekleştirmektedir. Râzî bununla: Siz, nasıl “Bu senin nefsendendir.” âyetini bir istifham-ı inkârî takdiriyle “Bu senin nefsenden midir?” şeklinde yorumlamayı Kur'ân'ı bozmaya ve bâtil te'villerin yolunu açmaya yönelik bir yaklaşım görerek yanlış buluyorsanız biz de olumlu bir cümleyi olumsuz bir mânaya yorumlamayı da aynen bunun gibi yanlış buluyoruz, demek istemektedir. Râzî, İbn Âdil'in değindiği gibi⁷⁰ bu tür takdir eklemelerin sakıncasına dikkat çekerek bunu uygun görmeyen, diğer âyetlerde de örneğin, “*Namaz kılınız, zekât veriniz!*” âyetini “*Namaz kılar mısınız, zekât verir misiniz?*” şeklinde bir te'vile yol açacağını ve bunun asla kabul edilemeyeceğini belirterek meseleye açıklık getirmektedir.⁷¹ Söz konusu takdirler, kötülüklerinin sebebinin insan kaynaklı olduğunu örtmeye neden olduğundan bu tür yaklaşımların Kur'ân bütünlüğüne uymadığı sonucuna ulaşılabilir.

3. Kötülüğün Nispetinde Kur'ân İlkelerini İşletmek

İyiliğin ve kötülüğün takdirinin Allah'a fakat kötülüğün işlenme sebebinin insana nispet edilmesi gibi bir denklemin, Kur'ân genelinde ilkesel bir temele oturtulması, konuyu pekiştirecektir. Bu ilkesel temel, şu iki başlık altında incelenebilir:

⁶⁷ el-Bakara 2/26; İbrâhim 14/27; Ğâfir 40/74; Hüseyin Çelik, “Kur'an'da Kader İnancı”, *Gaziosmanpaşa Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi Dergisi* 3/2 (2015), 37.

⁶⁸ er-Ra'd 13/27; el-Mâide 5/16; Çelik, “Kur'an'da Kader İnancı”, 38.

⁶⁹ İbn Âdil, *el-Lübâb*, 10/399.

⁷⁰ İbn Âdil, *el-Lübâb*, 10/399.

⁷¹ Râzî, *Mefâtiḥu'l-ğayb*, 17/294.

a. Temel İlke: Bu ilke, Kur'ân genelinde “*De ki: Hepsi Allah'tandır.*”⁷² gibi âyetlere⁷³ dayanır. Buna benzer âyetlerden anlaşıldığına göre başa gelen iyiliğin ve kötülüğün her ikisi de Allah'ın takdiri ve hükmü (kaza),⁷⁴ yazgısı (kanun/yasa)⁷⁵ ve hikmeti⁷⁶ ile meydana gelmektedir. Allah dilemeden hiçbir şey olmaz.⁷⁷ Allah'tan başka, bunların yaratıcısı hiç bir ilâh yoktur. “Yaratma da, emir de bütünüyle Allah'ındır.”⁷⁸ Bâtil dinlerde olduğu gibi “hayır tanrısı ve şer tanrısı”⁷⁹ diye evrenin sistemini fesada uğratacak farklı tanrılar yoktur.⁸⁰ İyilik ve kötülükten herhangi bir şeyin meydana gelmesi, ancak Allah'ın bilgisi ve takdiriyle gerçekleşir. Onun izni olmaksızın hiçbir şey meydana gelmez.

b. Sebep İlke: Kötülüğü Allah'ın takdir etme sebebi, kulun işlediği kötü fiildir.⁸¹ Bu ilkeyi şöyle analiz etmek mümkündür: Nisâ 78. âyetin gerekçeli açılımı, 79. âyette yapılmaktadır.⁸² 79'da belirtilen sebep ilke, 78'de anlatılan temel ilke olan iyiliğin ve kötülüğün “*Hepsi Allah'tandır.*” hükmünü açıklayan bir cevap ve bir tefsir mahiyetindedir. Özellikle 79'daki “*Sana gelen herhangi bir kötülükse kendi nefsendendir.*” âyetinin, genel kapsamlı “*Hepsi Allah'tandır.*” hükmünün gerekçeli bir açıklaması olduğu anlaşılmaktadır. Buna göre iki âyet birlikte değerlendirildiğinde bu bağlantı üzerinden şöyle demek istendiği söylenebilir: İyiliğin ve kötülüğün takdirinin hepsi Allah'tandır. Fakat bu kötülüğün takdir edilmesinin sebebi, ey insan,⁸³ senin bizzat işlediğin kötülüklerdir. Hayrın Allah'tan, şerrin Onun takdiri dışında olması gibi bir anlayış, Mecûsîlik gibi “hayır ve şer tanrısı” anlayışına götürmesi bakımından bâtildir. “*Hepsi Allah'tandır.*” şeklindeki temel söz, işte böyle bir yanlışı düzeltmek için söylenmiştir ve tevhid ilkesine dayanmaktadır. Ancak bu temel ilke, insanın işlediği kötülüklerin sorumluluğunu örtmeye dayanak olamaz. Çünkü her şeyin yaratıcısı olan Allah, insana özgür irade vererek onu, koyduğu yasalara itaat edip etmemekle imtihan etmekte ve yaptıklarından sorumlu tutmaktadır.⁸⁴

Söz konusu iki ilkeye rağmen cebirci zihniyet, bir sözü doğru dürüst anlamak istemediğinden “*Hepsi Allah'tandır.*” denince bir taraftan bundan insanın çalışmasını ve iradesini görmezden gelmeye ve kulların işlerinde zorlama (*cebr*) bulunduğu mânasını çıkarmaya çalışmaktadır. Bu nedenle “İnsanın, karşılığında mükâfat veya ceza göreceği eylemlerinin oluşumunda bir rolü ve etkisinin bulunmadığını

⁷² en-Nisâ 4/78.

⁷³ el-En'âm 6/59; es-Secde 32/5; el-Mülk 67/1.

⁷⁴ Mâtürîdî, *Te'vîlâtü'l-Kur'ân*, 3/265; Abdurrahmân b. Muhammed b. Mahlûf es-Seâlebî, *el-Cevâhirü'l-hisân fi tefsiri'l-Kur'ân* (Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-'Arabi, 1418), 2/267.

⁷⁵ en-Nehhâs, *Me'âni'l-Kur'ân*, 2/136.

⁷⁶ Zeccâc, *Me'âni'l-Kur'ân ve i'râbüh*, 2/80; Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 1/536.

⁷⁷ et-Tekvîr 81/29.

⁷⁸ el-A'râf 7/54; Abdurrahmân b. Muhammed b. Mahlûf es-Seâlebî, *el-Cevâhirü'l-hisân fi tefsiri'l-Kur'ân* (Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-'Arabi, 1418), 2/267; İbn Âşûr, *et-Tahrîr ve't-tenvîr*, 1/131; Reşîd Rızâ, *Tefsîrü'l-menâr*, 4/156.

⁷⁹ Günay Tümer - Abdurrahman Küçük, *Dinler Tarihi* (Ankara: Ocak Yayınları, 1993), 109; Mehmet Aydın, *Ansiklopedik Dinler Sözlüğü* (Konya: Dinbilimleri Yayınları, 2005), 30.

⁸⁰ el-Enbiyâ 21/22.

⁸¹ Mâtürîdî, *Te'vîlâtü'l-Kur'ân*, 3/266; Âlûsî, *Rûhu'l-Me'ânî*, 3/87-88.

⁸² Âlûsî, *Rûhu'l-Me'ânî*, 3/86.

⁸³ Âlûsî, *Rûhu'l-Me'ânî*, 3/86.

⁸⁴ Cebeci, *Kur'an-ı Kerim Açısından Kötülük Problemi*, 185, 188.

iddia eden değişik “cebir” görünümümlü [ve cebir düşüncesine alan açan] anlayışların isabetsiz olduğu söylenebilir.⁸⁵

Diğer taraftan onlar, kötülüğün Allah’a nasıl nispet edileceği ve Allah’ın zararlı bir şeyi yaratmasının nasıl mümkün olacağı hakkında şüpheye düşmektedir.⁸⁶ Oysaki iyilik, ilâhî açıdan Allah’ın rızası, istemesi, emri ve takdiriyle lütuf olarak; beşerî açıdansa kulun iradesiyle işlemesi sonucu imtihan olarak meydana gelmektedir.⁸⁷ Kötülük, ilâhî açıdan Allah’ın onu istememesine rağmen takdir etmesi; beşerî açıdansa kulun iradesi ve işlemesiyle imtihan olarak meydana gelmektedir. Böylesi bir sebep-sonuç bağlantılı bir denkleme rağmen konu hakkında ortaya çıkan yanlış anlamaların, “ilâhî ilim/irade/izin” ile “ilâhî rızanın” arasını eşitlemekten doğduğu anlaşılmaktadır. Bunların arasının ayrıştırılması, konunun Kur’ân’a uygun izahının ortaya konulması bakımından bir zorunluluktur.⁸⁸ İlâhî iradede kötü bir şeyin yapılmasına “izin verilmesi” ile onun asla “yapılmamasının istenmesi” gibi iki farklı olgu şöyle açıklanabilir:

a. Allah, dünyayı insanın faydalanması amacıyla yaratmış ve bunun kötü kullanılmasını yasaklamıştır. İyiyi ve kötüyü öğretmek için akıl ve vicdan verdiği gibi bunları doğru yolda kullanmak için emir ve nehiy içerikli kitaplar indirmiş, elçiler göndermiştir.⁸⁹

b. Konu hakkında müşkil/çelişki gibi görülen nokta, Allah’ın kötülüğü 78. âyette “*Hepsi Allah’tandır.*” sözüyle kendine, 79. âyetteyse “*Senin nefsendendir.*” sözüyle kula izafe ediyor görülmesidir.⁹⁰ Böyle bir çelişkili görünüm, kötülüğün “kulun fiilinden kaynaklanması”,⁹¹ Allah’ın da onu imtihan dünyasında “takdir etmesi” şeklinde çözülmektedir. Yani kul, kötülüğü isteyip yapmakta, Allah ise o işten razı olmamak, onu istememek, üstelik yasaklamakla⁹² birlikte imtihan için takdir etmektedir. Bu nedenle kötülük, mutlak mânada Allah’a izafe edilemez.⁹³ Konuyu bu denkleme anlayan kimse için bu noktada herhangi bir çelişkidenden söz etmek mümkün görülmediği⁹⁴ gibi Allah’ın adâletine zarar verecek bir kötülük anlayışının da haklı bir dayanaktan yoksun olduğu ortaya çıkmaktadır.

Bu durumu başka bir izahla teyit etmek gerekirse kötülüğü kul, kendisi isteyerek yapmakta ve günahının cezasını çekmektedir.⁹⁵ Fakat kazanılan kötülük; kulun kendi istemesi, günahı ve kusuruyla işlense de Allah’ın, razı olmamasına⁹⁶ ve istememesine rağmen imtihan için onu takdir etmesi sonucu meydana gelmektedir. Demek oluyor ki kötülük, isteyip yapma bakımından önce insana, sonra da onu

⁸⁵ Yavuz, “Kader”, 58-63.

⁸⁶ Kurtubî, *el-Câmi*’, 5/285; Ebû Hayyân, *el-Bahrü’l-muḥîṭ*, 3/719; Abdülkerim Yunus el- Hatîb, *et-Tefsîrü’l-Kur’ân li’l- Kur’ân* (Kahire: Dâru’l-Fikr el-‘Arâbî, 1390), 3/842; Yazır, *Hak Dini*, 31-32.

⁸⁷ Ebû Hayyân, *el-Bahrü’l-muḥîṭ*, 3/720; Aydın, *İmam Mâtürîdî’de Kötülük Problemi ve İmtihan*, 110.

⁸⁸ Aydın, *İmam Mâtürîdî’de Kötülük Problemi ve İmtihan*, 54-55.

⁸⁹ İbn Âşûr, *et-Tahrîr ve’t-tenvîr*, 5/132.

⁹⁰ Râzî, *Mefâtiḥu’l-ğayb*, 10/147.

⁹¹ Metin Özdemir, “Kötülük Problemine Eleştirel Bir Yaklaşım”, *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 4 (2000), 234.

⁹² en-Nahl 16/90; Güler, *Allah’ın Ahlâkiliği Sorunu*, 63.

⁹³ Râzî, *Mefâtiḥu’l-ğayb*, 10/147.

⁹⁴ İbn Teymiyye, *Mecmû’ü fetâvâ*, 3/50.

⁹⁵ Muhammed b. Uzeyz es-Sicistânî, *Ġarîbü’l-Kur’ân*, thk. Muhammed Edîb (Suriye: Dâru Kuteybe, 1416/1995), 1/413.

⁹⁶ “Allah, kulların inkârına razı olmaz.” (ez-Zümer 39/7). İbn Âdil, *el-Lübâb*, 6/514; İzmirli, *Yeni İlmî Kelam*, 335.

takdir etme bakımından Allah'a nispet edilebilir.⁹⁷ Buradan hareketle, kazanılan kötülüğün ne bütünüyle Allah'a ve ne de bütünüyle insana nispet edilebileceği; bu ikisi arasında kul-Allah bağlantısında, insanın tercihi ve Allah'ın takdiri gibi sebep-sonuç ilişkisinde meydana geldiği söylenebilir.⁹⁸ Böyle bir bakış sayesinde cebir fikrinin haklı bir dayanaktan uzak olduğu ortaya çıkmaktadır.⁹⁹ Bu münasebetle denebilir ki aynı âyette geçen "Bir sözü hakkıyla anlamamak",¹⁰⁰ konuyu daha çok parçacı bir yaklaşımla anlamaya çalışmaktan doğmaktadır. Bir sözü hakkıyla anlamamanın altında bazen psikolojik sebep de bulunabilmektedir. Böyle bir sebep, belki de kendi kusurunu başkalarına yükleme gibi sorumluluktan kaçınma tavrıdır. "Bir sözü hakkıyla anlamak" ise onu ancak iyi niyetle ve bütün boyutlarıyla kavramakla mümkündür.¹⁰¹

4. Disiplinler Arası Bağlamda Problem Olarak Kötülük ve Nispeti

Kötülüğün kime nispet edileceğinin ve bununla bağlantılı Nisâ 78-79. âyetlerin, ayrıca disiplinler arası bağlantı kurularak felsefe ve kelâm açısından genel hatlarıyla incelenmelidir.

Felsefe ve kelâmda kötülükle ilgili çoğunlukla şu sorular yer almaktadır: Kötülük, kimden veya nereden kaynaklanmaktadır? Kötülüğün kaynağı Tanrı mı, insan mı, eşya mıdır? Yaratılmış varlıklar asılları itibariyle kötü müdür? Bunlar, asıl olarak kötü değilse o zaman kötülük nereden doğmaktadır? Kötülük algısı, genel geçer midir yoksa göreceli midir?

Düşünce dünyasında kötülük problemine olumsuz yaklaşanlar, kötülüklerin var olmasını Tanrı'nın adâletiyle bağdaştıramadıklarını söylemektedir. Onlar, bu tür soruları bilinemezcilik (*agnostisizm*), şüphecilik (*septisizm*), doğalcılık (*natüralizm*), olguculuk (*pozitivizm*) ve tanrıtanımazlığın (*ateizm*) en önemli sebeplerinden biri saymışlardır. Bu akımlar, çoğunlukla kötülüğün kaynağını Yaratıcı'ya dayandırmaktadır.¹⁰² Teist düşünce sahipleri ise sözü geçen akımların aksini düşünmektedir. Örneğin Antik Yunan'da kötülük, genel olarak insan ahlâkıyla ilgili görülmüştür.¹⁰³ Platon'a göre "Tanrı, iyilik ve adâletin ta kendisidir. Onda kötülük olmaz."¹⁰⁴ Platon, kötülük parçasının bütün için olduğunu ve bütünde anlamlı ve güzel durduğunu söylemektedir.¹⁰⁵ Birçok Teist düşünür ve kelâmcıya göre bu tür durumlar, her şeyi bilen ve onları birlik ve bütünlük içinde, isabetli ve yerli yerinde yaratan Allah'ın

⁹⁷ İbn Âşûr, *et-Tahrîr ve't-tenvîr*, 5/131.

⁹⁸ Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, 8/558; Mâtürîdî, *Te'vîlâtü'l-Kur'ân*, 9/535; İbn Âdil, *el-Lübâb*, 6/513; Neseî, *Tabıratü'l-edille*, 2/11; Yazır, *Hak Dini*, 3/32-34; Yalçın – Arslan, "Ebû'l-Muîn en-Neseî' de Hikmet Kavramı ve Kötülük Problemi", 47.

⁹⁹ Reşid Rızâ, *Tefsîrü'l-menâr*, 4/156.

¹⁰⁰ en-Nisâ 4/78.

¹⁰¹ Abdurrahmân b. Nâsir es-Sa'dî, *Tefsîrü'l-Kerîmi'r-Rahmân*, thk. Abdurrahman b. Mualla (b.y.: Müessesetü'r-Risâle, 1420/2000), 1/188.

¹⁰² Ahmet Cevizci, *Paradigma Felsefe Sözlüğü* (İstanbul: Paradigma, 1999), 526; Haklı, "Kötülük Problemi, Yaklaşımlar ve Eleştiriler", 196.

¹⁰³ Uğur Ak, *Gazali'de Kötülük Problemi* (Konya: Necmeddin Erbakan Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2016), 3.

¹⁰⁴ Platon, *Timaios*, çev. Furkan Akderin (İstanbul: Say Yayınları, 2015), 39; Ülker Öktem, "Platon Felsefesinde Kötülük Problemi", *DTCF Dergisi* 58/1 (2018), 650. Aydın, *Din Felsefesi*, 131-146; Yaran, *Kötülük ve Theodise*, 14, 20-21.

¹⁰⁵ Platon, *Yasalar*, çev. Furkan Akderin (İstanbul: Say Yayınları, 2021), 388-389; Yasa, "Eflatun'da Kötülük Problemi", 320.

varlığına, birliğine ve adâletine delil olur. Ayrıca Allah'ın kötülükleri yaratması/takdir etmesinin Onun kudret, ilim, adâlet, merhamet gibi sıfatlarının ortaya çıkması gibi hikmetleri içermektedir.¹⁰⁶

Mâtürîdî ve birçok düşünürü göre Allah, varlıkları tabiatları itibariyle hayır için yaratmıştır ve bunların hiçbirini sırf şer olsun diye yaratılmamıştır. Asıl şer, bir şeyi mahiyetine göre kullanmamak ve yerli yerinde değerlendirmemektir.¹⁰⁷ Kötülüğün yorumunda metafizik açıklamaya başvuran İhvân-ı Safâ'ya (IV/X. yy.) göre, tabiatın işleyişini anlayamayanlar, ondaki bütün oluşları Allah'a nispet etmişler, sonuçta da şüpheye düşmüşlerdir.¹⁰⁸ Kindî (öl. 252/873-6), Fârâbî (öl. 339/950), İbn Sînâ (öl. 428/1037), Augustine (öl. 430), Gazzâlî (öl. 505/1111) ve İzmirli İsmail Hakkı gibi pek çok filozof ve kelâmcı da kötülüğün gerçekte bizâtihi varlığından söz edilemeyeceğini, iyiliğin aslı, kötülüğünse "izafî, ârizî" ve "hayrın küllî, şerrin cüzî" olduğunu söylemektedir. Onlar, bunun da birtakım faydalı yanları olduğunu, kötülüğün evrenin sistemini tamamlaması açısından yerinde ve anlamlı bulunduğunu düşünmektedir. Yaşadığımız gezegenin büyüklüğünün, evrenin bütününe oranla zerre kadar kaldığını ve dünyada oluşan sayılı kötülüğün, sayısız varlıkları kötü yapmayacağını¹⁰⁹ söylemektedir.

İbn Sînâ'ya göre Allah, sırf hayırdır; tamamen hayır sahibidir.¹¹⁰ Diğer taraftan kâinatta iyilik, şerre daima galiptir. Devamlı olmayan şahsî şer sebebiyle devamlı ve çok olan yüksek hayırları görmemek, ilâhî hikmete uygun değildir. Mesela ateş ve suyun pek çok faydası yanında, yanma ve boğulmaya da sebep olması birer şerdir.¹¹¹ Mahlûkat içinde ve eşyanın kullanımında şerli durumlar ortaya çıkmasaydı bu kez de imtihan ve "olgunlaşma"¹¹² hikmeti olmazdı.

Felsefe tarihinde kötülük, genellikle metafizik, fizik, ahlâk olmak üzere üç grupta ele alınmıştır.¹¹³ Metafizik eksikliği, dünyanın yetkinliğinin mutlak değil sonlu ve eksik (aciz, kırılğan) olması şeklinde tanımlayan Leibniz'e göre Tanrı, bir dünya yaratacaktysa onu, etkinliğini (yüceliğini göstermek ve nimetlerini) sunmak için yarattı. Bu dünya, olabilir dünyalar arasında en iyisidir. Dünyaya yetkin dense bile bu, mutlak yetkinlik değil göreceli yetkinliktir. Sonlu varlıklar, sonlu oldukları için yetkin değildir. Metafizik eksiklik, yetkinliğin derece derece eksik olmasıdır. Sonlu varlıkların eksik oluşları, yani yetkin olmayışları, metafizik kötülüktür. Yetkinlik, yetkin olmayışa (eksikliğe) dayanmakta (onunla bağlantılı)dır. Zira acı olmasaydı haz olmazdı, günah olmasaydı sevap olmazdı. Fizikî ve ahlâkî kötülükler, metafizik eksikliğin bir sonucudur.¹¹⁴ Bu tür bir eksiklik

¹⁰⁶ Ebû Mansûr Mâtürîdî, *Kitâbü't-Tevhid Tercümesi*, çev. Bekir Topaloğlu (İstanbul: İsam Yayınları, 2005), 138; Augustine, *İtiraflar*, 195-196; Aydın, *Din Felsefesi*, 148-149; Ebubekir Yalçın- Hulusi Arslan, "Ebû'l-Muîn en-Neseffî'de Hikmet Kavramı ve Kötülük Problemi", *Mesned İlahiyat Araştırmaları Dergisi [İnönü Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi Dergisi]* 10/1, (2019), 48; Mustafa Çağırıcı, "Şer", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2010), 38/542-544

¹⁰⁷ Mâtürîdî, *Kitâbü't-Tevhid Tercümesi*, 144.

¹⁰⁸ İhvân-u's-Safâ, *Resâilü İhvânî's-Safâ*, nşr. Butrus el-Bustânî (Beyrut: yy., 1957)'dan akt. Necip Taylan, "Din Felsefesinde Kötülük Problemi", *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 11-12 (1993-1994), 55.

¹⁰⁹ Uğur Ak, *Gazalî'de Kötülük Problemi*, 40,43; Özdemir, "Kötülük Problemine Eleştirel Bir Yaklaşım", 235; Şaban Hakkı, "Kötülük Problemi, Yaklaşımlar ve Eleştiriler", *Gazi Üniversitesi Çorum İlahiyat Fakültesi Dergisi* 1/2 (2002), 204.

¹¹⁰ Ebû Alî el-Hüseyn İbn Sînâ, *Kitâbü'ş-Şifâ* (b.y.: ts) 1/301.

¹¹¹ İbn Sînâ, *Kitâbü'ş-Şifâ*, 1/370; Taylan, "Din Felsefesinde Kötülük Problemi", 60; Hakkı, "Kötülük Problemi, Yaklaşımlar ve Eleştiriler", 205.

¹¹² Hulusi Arslan, *Sistematik Kelâm* (Ankara: TDV, 2018), 276-279; Türkben, "Kötülük Problemi: Gazalî-Swinburne Mukayesesi", 107.

¹¹³ Cevizci, "Kötülük", *Paradigma Felsefe Sözlüğü*, 524; Yaran, *Kötülük ve Theodise*, 26, 30.

¹¹⁴ Gökberk, *Felsefe Tarihi*, 321-322.

anlayışının, daha önce İbn Sînâ ve Gazzâlî metafiziğinde de yer aldığı bilinmektedir.¹¹⁵ John Hick (öl. 2012) de insana özgür irade verildiği, bunun mükemmel değil de kusur işlenebilir bir ortamda kullanılacağı ve insanın bunlardan sorumlu tutulacağı savunusunu yapmaktadır.¹¹⁶

Bu gibi nedenlerden dünyada fitrî (*ontolojik*) bir kötülükten değil¹¹⁷ bilakis iyiliklerin kötüye kullanılmasından kaynaklanan bir eksiklik ve olumsuzluktan bahsedilebilir. Örneğin hayat vermek için yaratılan su, iyidir fakat iyi kullanılmadığında boğar. Isı için var edilmiş ateş, faydalıdır fakat kötüye kullanıldığında yakar. Deva için yaratılmış zehirli bir bitki, ilaçtır fakat ölçülü ve yerinde kullanılmadığında öldürür.¹¹⁸ Çeşitli faydalar için yaratılmış kar, kış, bahar faydalıdır fakat soğuktan korunulmadığında hasta eder. Özgürlük için bahşedilmiş irade, iyidir fakat kötüye kullanıldığında zarar verir. Yılan gibi zararlı görülen varlıkların yaratılmasındaysa Allah'ın rubûbiyeti (evreni iyiye doğru geliştirme yönelişi) bakımından nice faydalar, hikmetler bulunmaktadır.¹¹⁹ Ekolojik dengenin korunmasında her bir varlık gereklidir ancak bunların insan tarafından kötüye kullanılması kötüdür.¹²⁰ Görüldüğü üzere insan ve diğer yaratılmışlar, asıl tabiatları itibariyle iyidir.¹²¹ Kötü olansa sonradan meydana gelen olumsuzluklardır. Öyle ki İblis bile asıl olarak kulluk için yaratılmasına rağmen iradesini isyanda kullandığından şeytan sıfatını alarak sonradan kötüye dönüşmüştür.

Daha çok fizikî belalar kapsamına giren volkanik patlamaların tehlikesinden bu bölgelerden uzak yerlere yerleşmek, yıldırım çarpmasına karşı paratoner kullanmak, heyelan ve sel yatağına yerleşim yapmaktan uzak durmak yoluyla bunlara karşı önlemler alınabilmektedir. Deprem, yangın gibi belalar da önlem alma imkânından¹²² dolayı insanın gücü dâhilinde “engellenebilir”¹²³ kötülükler sınıfına dâhil edilebilir. Zira bu tür belalar veya kötülükler, çoğu zaman doğa ve insan kaynaklıdır fakat bunlara karşı özellikle günümüz bilimsel/teknik imkânları sayesinde çeşitli tedbirler geliştirilebilmektedir. Bir bebeğin hastalığı, genellikle anne-babanın ve bebeğin çevresel kirlilik, sağlıksız beslenme ve yetersiz tedavi gibi olumsuzluklardan etkilenmesinden kaynaklanmaktadır. Fizikî kötülükleri, sebepsiz bir şekilde gelen ilâhî bir ceza görmek yerine, sünnetullahı uymamanın doğurduğu kötü bir sonuç olarak görmek daha doğru olsa gerektir. Zira söz konusu kötülükler giderildiğinde bebeklerin sağlıklı bir şekilde doğmaya ve gelişmeye başlaması, bu belaların insan kaynaklı olduğunu gösterir. Bu nedenle Madden'in, fizikî/tabîî kötülüklerin asla açıklanamayacağı görüşü¹²⁴ sadece bir iddiadan ibaret kalmaktadır.

¹¹⁵ Ali Durusoy, *İbn Sînâ Felsefesinde İnsan ve Alemdeki Yeri* (İstanbul: MÜ İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2012), 224; Ak, *Gazali'de Kötülük Problemi*, 42-43; Metin Yasa, “Eflatun'da Kötülük Problemi”, *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 10 (1998), 316.

¹¹⁶ Haklı, “Kötülük Problemi, Yaklaşımlar ve Eleştiriler”, 208.

¹¹⁷ Augustine, *İtirafılar*, çev. Çiğdem Dürüşken (İstanbul: Kabcacı Yayınevi, 2010), 211.

¹¹⁸ Mâtürîdî, *Kitâbü't-Tevhid*, 138.

¹¹⁹ Ebû Mansûr Mâtürîdî, *Kitâbü't-Tevhid*, 137; Uğur Ak, *Gazali'de Kötülük Problemi*, 60.

¹²⁰ Bk. İlhami Güler, “Global Isınma, “Ekolojik Dengenin Bozulması ve İklim Değişikliğinin Teolojisi”, *Kelam Araştırmaları Dergisi* [Kader] 5/1 (2007), 13-16.

¹²¹ Bk. es-Secde 32/7.

¹²² Aydın, *Din Felsefesi*, 209.

¹²³ Aydın, *Din Felsefesi*, 208; Nesim Aslantatar, “Paul Draper, Agnostisizm ve Kötülük Problemi”, *Dini Araştırmalar* 25 (2022), 191.

¹²⁴ Edward H. Madden, “Farklı Açılardan Kötülük Problemi”, çev. Sami Şekeroğlu, *Harran Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi Dergisi* 14/21 (2009), 160.

Kötülüklerin bu ekseninde değerlendirilebilmesinin yanında hayatta karşılaşılan bazı olumsuzluklar, meselenin duygusal boyutta incelenmesini de gerektirmektedir. Travmatik bir âfet olayında, insan psikolojisine gizlenmiş kırılma ve nankörlük duygusu ortaya çıkabilmektedir. Bu, başta iman ve ibadet olmak üzere insanın birçok konuda düşünce ve davranışını olumsuz bir şekilde etkilemektedir. Olumsuz duygu yoğunluğu, çoğu zaman gerçekleri görmeyi engellemekte ve insan, isabetli olmayan düşüncelere kapılabilmektedir. Bu tür durumlara karşı Kur’ân, verilen nimetlere karşı şükredilmesi halinde nimetlerin arttırılacağını müjdeleyerek duygusal kırılmayı olumlu bir atmosfere çevirmektedir. Diğer taraftan nankörlüğü meslek haline getirerek kötülükten vazgeçmeyenlereyse dünyada çeşitli musibetler verileceğini ve âhirette de çok şiddetli azap edileceğini¹²⁵ haber vermektedir.¹²⁶ Dolayısıyla ısrarla sürdürülen nankörlük sebebiyle başa gelen musibetler, hatadan dönülmesi için bir uyarı ve bir ceza¹²⁷ olarak anlaşılmaktadır.¹²⁸

Musibetler karşısında olumsuz duyguların patlamasını önlemek, ancak olayları sağlıklı bir şekilde anlamlandırma ve bilinçli bir iman eylemiyle mümkündür. Zira kötülüklerden doğan olumsuzluğun asıl sebebinin insan kaynaklı olduğunu ve Allah’ın, kötülüklerin iyiliklere dönüşmesini isteyen talepler yanında yer aldığı düşüncesine sahip kimseler, kötülüklerle mücadele etme azmini geliştirecektir.

Kötülük sorununun sürekli tartışılması ve bunun yanlış anlayışlara yol açmasının en büyük nedenlerinden biri, ahlâkî kaynaklı kötülüklerin, ilâhî kaynaklı olduğu sanısidir. Bir felaket olduğunda halkın zihni, doğrudan “Bu, Allah’tan geldi.” sözleriyle dolmakta, beşerî sebep gözden kaçırılmakta ve kader inancı, mutlak bir kader anlayışına dönmektedir. Böyle olunca da örneğin, duyguları derinden sarsan Lizbon-1755 ve Kahramanmaraş-2023 merkezli depremlerde olduğu gibi binlerce masumun öldüğü felaketler karşısındaki suçlamalar, bazen çürük yapılar oluşturanlara çevrileceği yerde Allah’a çevrilmektedir. Böylece depremle sarsılan mağdurlar, bir de yanlış kader inancı depremi yaşamaktadır. Hâlbuki depremde yaşanan yıkımın sebebi beşerî, bunun takdiri ilâhîdir. Yani beşerî yanlışlıklar, sebep; ilâhî takdirse sonuçtur. Çünkü her konuda kötülüğün engellenmesini isteyen Allah, masumlara kötülük ederek adâletine zarar vermez (*teodise*). Dolayısıyla sebep-sonuç ilişkisi, birbiriyle karıştırılınca inanç da karışmaktadır. Bununla bağlantılı olarak kötülük probleminin sürekli tartışılmasının diğer bir nedeni de “Tanrı’nın kötülükler için izin verdiği” düşüncesinden kaynaklanmaktadır. Buradaki “izin”, “rıza” gibi anlaşılmakta ve bu sebeple yanlış bir inanç doğmaktadır. Oysa kötülüğün yapılmasına izin vermek, dinî açıdan kötülüğü istemek değil kötülüğü yenip iyiliği kazanmak üzere bir imtihan/yarış fırsatı vermek demektir.

Kötülük probleminin nihâî çözümünün ortaya konması, ancak dünya hayatının hayır-şer denklemine bir imtihan olduğunu ve yapıp edilenlerin âdil bir şekilde karşılığını kısmen dünyada, tamamense âhiret yurdunda hesap günü (*yeomü’l-dîn*) bulacağına inanmakla mümkündür. Dünya

¹²⁵ İbrâhîm 14/5-8.

¹²⁶ en-Nahl 16/112; Sebe’ 34/17.

¹²⁷ Sebe’ 34/17.

¹²⁸ İbrahim Yıldız, “Kur’ân’a Göre Musibetler Karşısında İnsanların Psikolojik Tutumları”, *Tefsir Araştırmaları Dergisi* 4/3 (2020), 89.

hayatını tek hayat ve bunu da cennet¹²⁹ gibi görmek, çoğunlukla “sorumluluk,”¹³⁰ kulluk, imtihan, çile ve gelişme gibi önemli gerçeklerden uzak durmak isteyen, yadsınası bir zihniyeti yansıtmaktadır. Bu mânada “Hayat olsun fakat hayır-şerle imtihan olmasın.” isteğinde bulunmak, tıpkı “bir alışveriş merkezlerinde alış olsun fakat hesap ödeme diye bir veriş olmasın” isteği kadar sorumsuz ve gayrı âdil bir yaklaşım olacaktır. Bir başka ifadeyle irade, kazanma ve adâletin olmasını isteyip de bu değerleri hayır-şer imtihanında gerçekleştirilmeyi istememek, tutarsız bir yaklaşım demektir. Çünkü böyle bir zihniyet, iyiliklere oranla çok az bulunan kötülükleri gözde büyütürken onca güzelliği görmekten mahrum kalmayı anlatmaktadır. Öyle olunca da kötülük problemi bu zihniyet için kanayan bir yara olmaya devam etmektedir. Hâlbuki hayır-şer çizgisinde yarış olmaksızın söz konusu değerleri hayata kazandırmak imkânsızdır.

Genel anlamda dünyada veya âhirette karşılığını bulacak şerde adâletsizlik yoktur bilakis hayır-şer zıtlığında gerçekleşen bir yarış vardır ki imtihan ve başarı hedefine varış, ancak böyle bir denkleme kazanılabilir. Dolayısıyla iyi olarak yaratılan tabiat ve insanın bulunduğu çevrelerde ortaya çıkan kötülüklerin ahlâkî kaynaklı olduğu söylenebilir. Daha açık bir ifadeyle fizikî kötülüklerin meydana gelmesine çoğunlukla ahlâkî kötülükler sebep olmaktadır. Zira bu cezalara çoğunlukla insanın kötü fiilleri sebep olmaktadır. Bu iki tür ceza, imtihanı kazanmak üzere hakka ve adâlete dönmek amacına yönelik bir uyarı ve ceza demektir.

Sonuç

Bazı âyetler, yüzeysel okunduğunda ve bağlamsallık kuralı göz ardı edildiğinde bir çelişki içeriyormuş görünümü verebilmektedir. Konu hakkında uzmanlık gerektiren düzeyde bilgisi olmayanlar, gerçekte çelişki barındırmayan âyetlerde bir çelişki varmış sanısına ve yanılışına düşebilmektedir. Bu tür kimselerin yanıışlarının, özellikle âyetler arası konu akışında sözün öznesini karıştırmaktan doğduğu görülmektedir. Bu bağlamda yanlış yorumlanan konulardan biri de Nisâ 78-79. âyetlerde, kötülüğün nispeti sorunudur. Müşkil görünümünü çözümleme konusunda oluşan iki gruptan biri, 79. âyetin 78. âyeti tekrarladığı görüşündedir. Bunlara göre münafileklerin sözlerini aktaran bu iki âyette iyiliğin ve “kötülüğün Allah’tan olduğu” anlatılmaktadır. Ancak bu yaklaşımla âyetteki çelişik görünüm çözülüyor görülse de “kötülüğün Allah’a nispeti” gibi başka temel bir sorun ortaya çıkmaktadır. Buna karşılık ikinci grup müfessirler, 79. âyetteki “*Sana gelen herhangi bir kötülükse kendi nefsendendir.*” cümlesinin, 78’deki genel ilke olan “*Hepsi Allah’tandır.*” sözünün gerekçeli bir açıklaması olduğu görüşündedir. Bu âlimler, 79. âyete “*Onlar derler ki*” takdirinin yapılmasının da Kur’ân’a uygun düşmediğini söylemektedir. Bunlara göre kulların hayırlı ve şerli fiilleri, hayat imtihanında Allah’ın takdiri, kulun fiiliyle bağlantılı olarak adâlet ve ihsan düzleminde ortaya çıkmaktadır. Bu imtihanda insan, kendisine bahşedilen imkânlar konusunda hayrı da şerri de kendi iradesiyle isteyip yapmaktadır fakat Allah bunları, ilâhî bir yasa olarak ilmi, kudreti ve izniyle takdir etmektedir. Allah, kötülükleri istememek, razı olmamak, hatta yasaklamakla birlikte tevhid ilkesine uygun olarak imtihan için takdir etmektedir. Dolayısıyla da hesabı sorulacak olan şerler, Allah’tan zorlama (*cebiri*) yoluyla gelmemekte

¹²⁹ Özdemir, “İnkarcı Kötümserliğin Kur’an Açısından Kritiği”, 246.

¹³⁰ William Hasker, “İnsanın Özgürlüğü ve Kötülük Problemi”, çev. Fehrullah Terkan. *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi [AÜİFD]*, L3/1 (2012), 194.

bilakis insanın özgür iradesini kötü yolda kullanmasından kaynaklanmaktadır. Aksi takdirde insanın iradesinin müdahil olmadığı bir imtihan, âdil ve anlamlı olmazdı.

Bazı oryantalistler ve sosyal medya kullanıcılarının Kur'ân'a yönelik, kırılabilir taşıyan öznel yaklaşımları, müşkil görünümü âyetlerde hakikî bir çelişki bulunduğunu zannını vermektedir. Oysa söz konusu âyetlerdeki çelişik görünüm; kötülüğün insan kaynaklı olduğu, Allah'ın da iyi-kötü her şeyi imtihan için takdir ettiği, kötülükten razı olmadığı halde onu takdir ettiği fakat bu takdire, insanın tercih ettiği kötü fiillerinin sebep olduğu şeklinde çözümlenmektedir. Bu nedenle de kötülük, işleme bakımından Allah'a değil bilakis onu işleyen insana nispet edilebilir.

Müşkil ve kötülük konusunun çözümüne yoğunlaşan İbn Abbâs, İbn Kuteybe, Zeccâc, Mâtürîdî, İbn Hazm, Nesefî ve Ebû Hayyân gibi tefsir âlimleri ve bunlarla aynı doğrultuda çözüm üretmeye çalışan İbn Sînâ gibi düşünürler göre varlık âleminde her şey, asılları itibariyle iyidir. Bu iyilik, geneldir. Kötülükse iyiliğin kötüye kullanılmasıyla ortaya çıkan ânî, göreceli bir durumdur ve iyiliklere nispetle azdır. İyi ve kötüyle sınanmanın yaşandığı ve iyinin kötüye daima üstün gelmesine yönelik bu dünya gerçeğine göz yumarak "Bu hayatta neden zulüm var, Tanrı, bunlara niçin göz yumuyor?" denemez. Bunların sorumluluğunu, kötülüğün yok edilmesini isteyen Allah'a değil kötülüğü bizzat işleyen insana yüklemek âdil olacaktır. Beşerin, eliyle işlediği kötülüğün vebalini kendisine değil de ilâhî takdire yüklemesi, bir "suç yansıtması" olayı kapsamında psikolojinin konusuna girmektedir. İyi-kötü zıtlığından, insanın yeteneklerinin olgunlaşması ve hayır sanılarda şer, şer sanılarda hayır bulunabileceği gibi nice faydalar ve anlamlar doğduğu da ilâhî hikmet açısından mânalı görülmektedir. Şerrin varlığını, hayır-şer yarışında en hayırlıyı kazanmak üzere bir imtihan aracı olarak anlamlandırmaksızın ve tüm yapıp edilenlerinin karşılığının verileceği âhiret âlemini hesaba katmaksızın kötülük problemi ile Allah'ın takdiri ve adâletiyle (*teodise*) ilgili soruların cevabını bulmak mümkün değildir. İşte kötülüğün kime nispet edileceği sorunu; Nisâ 78-79. âyetleri özelinde, Kur'ân bütünlüğü ve temel ilkeleri çerçevesinde birçok kelâmcı ve felsefeci açısından bu şekilde çözümlenmektedir. Böyle bir çözüm; ilgili âyetlerin, hem akıl açısından hem de olgusal bakımdan herhangi bir çelişki barındırmadığını ortaya koymaktadır.

Kaynakça

- Abdülbâkî, Muhammed Fuâd. *el-Mu'cemu'l-mufehres li-elfâzi'l-Kur'âni'l-Kerîm*. Beyrut: Dâru'l-Fıkr, 1994.
- Augustine. *İtirafılar*. çev. Çiğdem Dürüşken. İstanbul: Kabalıcı Yayınevi, 2010.
- Ak, Uğur. *Gazali'de Kötülük Problemi*. Konya: Necmeddin Erbakan Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2016.
- Akalın, Şükrü Halûk vd. *Türkçe Sözlük*. Ankara: Türk Dil Kurumu. 11. Basım, 2011.
- Âlûsî, Şehâbeddin Mahmûd. *Rûhu'l-Me'âni fi Tefsiri'l-Kur'âni'l-'azîm*. Ali Abudülbârî. thk. Beyrut: Dâru'l-kütübi'l-'ilmiyye, 1415.
- Andriawan, Didik. *Mu'tezilî Müfessir Hâkim el-Cüşemî'nin et-Tehzîb fi't-Tefsîr Adlı Eserinde Müşkilü'l-Kur'an*. Konya: Necmettin Erbakan Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2024.
- Arslan, Hulusi. *Sistematik Kelâm*. 3. Basım. Ankara: TDV, 2018.
- Aslantatar, Nesim. "Paul Draper, Agnostisizm ve Kötülük Problemi". *Dini Araştırmalar* 25 (2022), 173-196.
- Aydın, Mehmet S. *Din Felsefesi*. Ankara: Selçuk Yayınları, 1992.
- Aydın, Mehmet. *Ansiklopedik Dinler Sözlüğü*. Konya: Dinbilimleri Yayınları, 2005.
- Aydın, Salih. *İmam Mâtürîdî'de Kötülük Problemi ve İmtihan*. İstanbul: İnsan Yayınları, 2022.
- Bezzâvî, Ebû Saîd b. Muhammed. *Envârü't-tenzîl*. thk. Muhammed Abdurrahman. Beyrut: Dâru İhyâit-Türâs, 1418.
- Bilmen, Ömer Nasuhi. *Kur'an'ı Kerim'in Türkçe Meâli Âlisi ve Tefsiri*. İstanbul: Kahraman Cilt-Yayıncılık, ts.
- Candan, Abdülcelil. *Kur'an Okurken Zihne Takılan Âyetler*. İstanbul: Elest Yayınları, 2007.
- Cebeci, Lütfullah. *Kur'an-ı Kerim Açısından Kötülük Problemi*. Ankara: Akçağ Yayınları, 2021.
- Cevizci, Ahmet. *Paradigma Felsefe Sözlüğü*. İstanbul: Paradigma, 1999. Cerrahoğlu, İsmail. *Tefsir Usulü*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1985.
- Cüceloğlu, Doğan. *İnsan ve Davranışı*. İstanbul: Remzi Kitabevi, 32. Basım, 2016.
- Çağırıcı, Mustafa. "Şer", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 38/542-544. İstanbul: TDV Yayınları, 2010.
- Çelik, Hüseyin. "Kur'an'da Kader İnancı". *Gaziosmanpaşa Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi Dergisi* 3/2 (2015), 11-46.
- Çiçek, M. Halil. *Müşkilü'l-Kur'an'ı Yeniden Değerlendirmek*. İstanbul: Beyan Yayınları, 2016.
- Deliser, Bilal. *Kur'an İlimleri ve Tefsir Usulü*. İstanbul: Rağbet Yayınları, 2014.
- Demirci, Muhsin. *Tefsir Usulü*. İstanbul: İFAV Yayınları, 2014.
- Diyâeddîn, Hasan. *Vahyullah*. Dimeşk: Dâru'l-Çavsânî, 2009.
- Diler, Murat. *Ebüsüûd Tefsirinde Müşkilü'l-Kur'an*. İstanbul: Fatih Sultan Mehmet Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2018.
- Durusoy, Ali. *İbn Sinâ Felsefesinde İnsan ve Alemdeki Yeri*. İstanbul: MÜ İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 3. Basım, 2012.
- Ebû Hanîfe Nu'mân b. Sâbit. *el-Fıkhü'l-ekber*. İmârâtü'l-'Arabîyye: Mektebetü'l-Furkân, 1999.
- Ebû Hanîfe Nu'mân b. Sâbit. *Fıkh-ı Ekber (İmâm-ı Azam'ın Beş Eseri İçinde)*. çev. Mustafa Öz. İstanbul: MÜ. İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 1992.
- Elik, Hasan - Coşkun, Muhammed. *Tevhît Mesajı Özlü Kur'an Tefsiri*. İstanbul: Fikir, 2013.
- Esed, Muhammed. *Kur'an Mesajı Meâl-Tefsir*. çev. Cahit Koytak vd. İstanbul: İşaret Yayınları, 1999.
- Fadlı, Nazar. *Muhammad Quraish Shuhab'ın Tafsîr al-Mıshbâh Eserinde Müşkilü'l-Kur'an*. Konya: Necmettin Erbakan Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2024.
- Geniş Açıklamalı Kur'an Meâl-Tefsir*. haz. Mehmet Okuyan. İstanbul: Haliç Üniversitesi Yayınları, 2022.
- Gökberk, Macit. *Felsefe Tarihi*. İstanbul: Remzi Kitabevi, 1985.
- Güler, İlhami. *Allah'ın Ahlâkîliği Sorunu*. Ankara: Ankara Okulu, 2015.
- Güler, İlhami. "Global Isınma, Ekolojik Dengenin Bozulması ve İklim Değişikliğinin Teolojisi". *Kelam Araştırmaları Dergisi [Kader]* 5/1 (2007), 13-16.
- Halîl b. Ahmed, el-Ferâhîdî. *Kitâbü'l-'ayn*. thk. Mehdî İbrahim. 8 Cilt. b.y.: Dâru Mektebetü'l-Hilâl, ts.
- Hatîb, Abdülkerim Yunus. *et-Tefsîrü'l-Kur'ân li'l-Kur'ân*. Kahire: Dâru'l-fıkr el-'Arâbî, 1390.
- Hasker, William. "İnsanın Özgürlüğü ve Kötülük Problemi". çev. Fehrullah Terkan. Ankara: *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi [AÜİFD]* L3/1 (2012), 183-198.
- İbn Abbas, Ebû'l-Abbâs Abdullâh İbn Abbâs. *Tenvîrü'l-mikbâs min Tefsîr-i İbn Abbas*. b.y.: Mevki-t-Tefâsir, ts.

<http://www.altafsir.com>

İbn Âdil, Ebû Hafs Ömer b. Ali. *el-Lübâb fi 'ulûmi'l-Kitâb*. thk. Âdil Ahmed. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1998.

İbn Âşûr, Muhammed et-Tâhir. *et-Tahrîr ve't-tenvîr*. Tunus: Dâru Sahnûn. 1997.

İbn Cüzey, Muhammed b. Ahmed. *et-Teshîl li-'ulûmi't-tenzîl*. Beyrut: Şirketü Dâru'l-Erkâm, 1416.

İbn Atıyye, Ebû Muhammed. *el-Muḥarrerü'l-vecîz fi tefsîri'l-kitâbi'l-'azîz*. thk. Abdüsselâm. 5 Cilt. Lübnan: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1993.

İbn Hazm, Ebû Muhammed. *Resâ'ilü İbn Ḥazm el-Endelüsî*, thk. İhsan Abbas. Beyrut: el-Müessesetü'l-Arabiyye, 1983.

İbn Manzûr, Muhammed b. Mükrim. *Lisânü'l-'Arab*. Beyrut: Dâru Sâdır, 1414.

İbn Kesîr, Ebû'l-Fidâ' İmâdüddîn İsmâil b. Şihâbiddîn Ömer. *Tefsîrü'l-Kur'ânî'l-'azîm*. thk. Muhammed Hüseyin. Beyrut: ed-Dâru Kütübî'l-İlmiyye, 1419.

İbn Kuteybe, Ebû Muhammed. *Garîbü'l-Kur'ân*. thk. Ahmed Sakar. Mısır: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1398/1978.

İbn Kuteybe, Ebû Muhammed. *Te'vîlü Müşkili'l-Kur'ân*. thk. İbrahim Şemseddin. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, ts.

İbn Sînâ, Ebû Alî el-Hüseyin. *Kitâbü'ş-şifâ*. b.y.: İslâm Felsefesi Sitesi, ts.

İbn Teymiyye, Ebû'l-Abbâs Takıyyüddîn. *Mecmû'ü fetâvâ*. b.y: Mevkii'l-İslâm, ts. <http://www.al-İslâm.com>

İhvânü's-Safâ, Resâilü İhvânı's-Safâ, I-IV. nşr. Butrus el-Bustânî. Beyrut: yy., 1957.

İsfahânî, Ebû'l-Kâsım er-Râgıb. *el-Müfredât fi garîbi'l-Kur'ân*. thk. Muhammed Seyyid Keylânî. Lübnan: Daru'l-Ma'rife, ts.

İzmirli İsmail Hakkı. *Yeni İlmi Kelam*. Ankara: Umran Yayınları, 1981.

Karaman, Hayrettin vd. *Kur'an Yolu Türkçe Meal ve Tefsir*. Ankara: DİB Yayınları, 2007.

Kur'ân-ı Hakîm ve Meâl-i Kerim. haz. Hasan Basri Çantay. İstanbul: Mürşid Çantay, 1984.

Kısa Açıklamalı Kur'ân-ı Kerîm Mealî. haz. Musa Kısa. Konya: Armağan Kitaplar. 2013.

Kur'an-ı Kerim Mealî Anlam ve Yorum Merkezli Çeviri. haz. Mustafa Öztürk. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2018.

Kur'an'daki Çelişkiler 2. <https://www.dinvemitojoloji.com/2018/01/kurandaki-celiskiler.html>. Erişim 17.07.2024.

Kurtubî, Muhammed b. Ahmed. *el-Câmi' li-ahkâmî'l-Kur'ân*. thk. Ahmed Berdûnî. Kahire: Dâru'l-Kütübî'l-Mısıriyye, 1964.

Krasnıqı, Valmire Batatına. *Zemahşerî'nin el-Keşşâf'ında Müşkilü'l-Kur'ân*. Bursa: Bursa Uludağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2021.

Kuzu, Mehmet Akif – Kocar, Musa. "İmam Mâtürîdî'de Musibet-İmtihan İlişkisi". *Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 51 (2023), 106-107.

Madden, Edward H. "Farklı Açılardan Kötülük Problemi". çev. Sami Şekeroğlu. *Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 14/21 (2009), 153-169.

Mâtürîdî, Ebû Mansûr. *Kitâbü't-Tevhid Tercümesi*. çev. Bekir Topaloğlu. İstanbul: İsam Yayınları, 2005.

Mâtürîdî, Ebû Mansûr. *Te'vîlâtü'l-Kur'ân*. thk. Mecdî. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2005.

Muzaffer, Ahmed b. Muhammed. *Kitâbü huceci'l-Kur'ân*. thk. Ömer Mahmasânî. Lübnan: Dâru'r-Râidü'l-'Arabi, 1982.

Nehhâs, Ebû Ca'fer. *Me'âni'l-Kur'ân*. thk. Muhammed Ali es-Sâbûnî. Mekke: el-Câmi'atü Ümmi'l-Kurâ, 1988.

Nesefî, Ebû'l-Berekât Abdullâh. *Tefsîrü'n-Nesefî*. thk. Mervân Muhammed. 4 Cilt. Beyrut: Dâru'n-Nefâis, 2005.

Nesefî, Ebu'l-Muîn Meymun b. Muhammed. *Tabsiratü'l-edille fi usûli'd-dîn*. 2 Cilt. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2004.

Öktem, Ülker. "Platon Felsefesinde Kötülük Problemi". *DTCF Dergisi* 58/1 (2018), 641-661.

Özdemir, Metin. "İnkarcı Kötümserliğin Kur'an Açısından Kritiği". *İslâmî Araştırmalar* 11/3-4 (1998), 236-249.

Özdemir, Metin. "Kötülük Problemine Eleştirel Bir Yaklaşım". *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 4 (2000), 225-257.

Özen, Şükrü. "Teârüz". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 40/208-211. İstanbul: TDV Yayınları, 2011.

- Pak, Süleyman. *Müşkilü'l-Kur'an*. Konya: Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2000.
- Paret, Rudi. *Kur'an Üzerine Makaleler*. drl. ve çev. Ömer Özsoy. Ankara: Bilgi Vakfı Yayınları, 1995.
- Platon, *Devlet*. çev. Sabahattin Eyüpoğlu vd. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2011.
- Platon. *Timaios*. çev. Furkan Akderin. İstanbul: Say Yayınları, 2015.
- Platon. *Yasalar*. çev. Furkan Akderin. İstanbul: Say Yayınları, 2021.
- Râzî, Fahreddîn Muhammed b. Ömer. *Mefâtîhu'l-ğayb "et-Tefsîrü'l-kebîr"*. 3. Basım. Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-'Arabî, 1420.
- Reşîd Rızâ, Muhammed. *Tefsîrü'l-menâr*. nşr. el-Hey'etü'l-Mısıryye. 12 Cilt. Mısır: Dâru'l-Menâr, 1990.
- Sa'dî, Abdurrahmân b. Nâsır. *Tefsîrü'l-Kerîmi'r-Rahmân*. thk. Abdurrahman b. Mualla. b.y.: Müessesetü'r-Risâle, 1420/2000.
- Sâbûnî, Muhammed Alî. *Safoetü't-Tefâsîr*. Mısır: Dâru's-Sâbûnî, 1997.
- Sa'lebî, Ebû İshâk en-Nisâbûrî. *el-Keşf ve'l-Beyân*. thk. İbn Âşûr. Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâs, 2002.
- Sem'ânî, Muhammed. *Tefsîrü'l-Kur'ân*. thk. Yâsir. Suûdiyye: Dâru'l-Vatan, 1418/1997.
- Sicistânî, Muhammed b. Uzeyz. *Ġarîbü'l-Kur'ân*. thk. Muhammed Edîb. Suriye: Dâru Kuteybe, 1416/1995.
- Sinanoğlu, Abdülhamit. "Zulüm ve Kötülükler İlahî mi, İnsânî midir? -Zulüm ve Kötülüklerin Kaynağı Hakkında Müslüman Kelâmcıların Tartışmaları Üzerine". *Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi Dergisi* 10/19 (2012), 1-40.
- Suyûtî, Abdurrahman Ebû Bekir. *Kur'an İlimleri Ansiklopedisi*. çev. Sâkıp Yıldız vd. İstanbul: Medve, ts.
- Schwarz (Hayfa), Michael. "Hasan Basrî'nin Kader Risalesi Üzerine bir İnceleme". çev. Muhit Mert. *Gazi Üniversitesi Çorum İlahiyat Fakültesi Dergisi* 2/3 (2003), 123-141.
- Şâtîbî, İbrâhîm b. Mûsâ el-Gırnâtî, *el-Muvâfakât*, thk. Ebû Ubeyde Meşhûr b. Hasan. by: Dâru İbn Affân, 1997.
- Şîrbînî, Muhammed b. Ahmed. *es-Sirâcü'l-münîr fi'l-i'âne*. Kahire: Emiriyye, 1285.
- Taberî, Muhammed b. Cerîr b. Yezîd. *Câmi'ul-beyân fi te'vili'l-Kur'ân*. thk. Ahmed Muhammed Şâkir. 24. Cilt. b.y.: Müessesetü'r-Risâle, 2000.
- Taylan, Necip. "Din Felsefesinde Kötülük Problemi". *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 11-12 (1993-1994), 47-79.
- Tiyek, Fatih. *Kur'an'ı Anlamada Bağlamın Rolü ve Meallerdeki Bağlamsal Sorunlar*. Ankara: Ankara Okulu, 2015.
- Tümer, Günay – Küçük, Abdurrahman. *Dinler Tarihi*. Ankara: Ocak Yayınları, 1993.
- Türkben, Yaşar. "Kötülük Problemi: Gazali-Swinburne Mukayesesi". *Harran Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi Dergisi* 14/21 (2009), 89-109.
- Watt, W. Montgomery. *İslâm Düşüncesinin Teşekkül Devri*. Ankara: Umran Yayınları, 1981.
- Yalçın, Ebubekir – Arslan, Hulusi. "Ebu'l-Muîn en-Nesefî'de Hikmet Kavramı ve Kötülük Problemi". *Mesned İlahiyat Araştırmaları Dergisi [İnönü Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi Dergisi]* 10/1, (2019), 35-55.
- Yaran, Cafer Sadık. *Kötülük ve Theodise*. Ankara: Vadi Yayınları, 1997.
- Yasa, Metin. "Eflatun'da Kötülük Problemi". *On dokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 10 (1998), 315-321.
- Yavuz, Yusuf Şevki. "Kader". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 24/58-63. İstanbul: TDV Yayınları, 2001.
- Yavuz, Şevki Yusuf. "Şer". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 38/539-542. İstanbul: TDV Yayınları, 2010.
- Yazır, Muhammed Hamdi. *Hak Dini Kur'an Dili*. sad. İsmail Karaçam, vd. İstanbul: Azim Dağıtım, ts.
- Yerinde, Adem. "Müşkilü'l-Kur'ân". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 32/164-167. İstanbul: TDV Yayınları, 2006.
- Yerinde, Âdem. "İlk Bakışta Çelişki Görünümü Veren Müşkil Âyetler ve Etrafında Oluşan Bilimsel Edebiyat". *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 16 (2007), 29-61.
- Yıldız, İbrahim. "Kur'ân'a Göre Musibetler Karşısında İnsanların Psikolojik Tutumları", *Tefsir Araştırmaları Dergisi* 4/3 (2020), 66-97.
- Zemahşerî, Mahmûd b. Ömer. *el-Keşşâf 'an haķâ'iki ğavâmizi't-tenzîl*. Beyrut: Dâru Kütübî'l-'Arabî, 1407.
- Zerkeşî, Bedrüdîn et-Türki. *el-Burhân fi 'ulûmi'l-Kur'ân*. thk. Muhammed İbrahim. Lübnan: Dâru İhyâi-Kütüb'il-'Arabî, 1957.